

Юрій
Яновський

ВЕРШНИКИ

Юрій Яновський

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Юрій
Яновський*

ВЕРШНИКИ

Харків
«Фоліо»
2013

Серія «Шкільна бібліотека української
та світової літератури»
заснована у 2010 році

Тексти друкуються за виданням:
Яновський Ю.І. Твори: В 5 т. — К.: Дніпро, 1982—1983

Передмова та коментарі
Г. І. Хоменко

Художник-оформлювач
О. Д. Кононученко

Схвалено для використання
у загальноосвітніх навчальних закладах
(лист МОНУ № 1.4/18-Г-117 від 02.03.11)

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки України

Громадська Рада серії
«Шкільна бібліотека української та світової літератури»

В. С. Бакіров, О. Ю. Вілкул, Г. М. Герман, В. М. Голенко, В. М. Горбаль,
М. М. Добкін, І. Ф. Драч, В. Г. Кремінь, О. С. Онищенко, М. В. Попович,
Д. В. Табачник (голова), О. А. Удод, Я. С. Яцків

СИЛУЕТИ БЕЗДОННОЇ ЕНІГМАТИЧНОСТІ

Надзвичайно вороже ставлення до того, щоб раз і назавжди заспокоїтись якимось спільним для всіх поглядом на світ. Зачарованість протилежним способом мислення: не дозволяти, щоб зник потяг до загадки.

Фрідріх Ніцше

Напевно, кожен, хто брав до рук книгу, яка подолала сам час із його протеїчними цінностями і смаками, мимоволі намагався зануритися в таємницю літературного безсмертя. Справді мудрі люди доходили висновку, що такий дар дістають тексти, народжені в ситуації граничного утвердження життя й пізнання. Їх авторам, володарям досвіду маргінальності, — зовсім чужа боротьба за існування, усунення заради власної слави інших живих: вони, зазвичай далекі від мирської суєти, знаходять собі втіху у спілкуванні із безсмертним інтелектуальним спадком тих, хто із життя пішов. Відомий австрійський філософ Еліас Канетті, якому належить глибока й оригінальна філософія виживання як «жертвоприношення навпаки», писав: «Такий підхід не вимагає вбивати, щоб вижити, бо вижити треба не *зараз*. На арені з'являєшся через сто років, коли тебе уже немає серед живих і ти не можеш убивати. Виступає витвір проти витвору, і якщо чогось не вистачає, то справи не виправити, уже пізно. Тут справжнє суперництво починається, коли суперників уже немає. Їм не суджено спостерігати за битвою, яку ведуть їхні твори. Але сам *твір повинен жити, а щоб він жив, у нім повинна міститися якнайбільша й якнайчистіша міра життя* (курсив мій. — Г. Х.)»¹.

Ця думка у справді органічний спосіб стосується Юрія Яновського. І то не тільки тому, що, схильний до самоістифікації та тонкої романтичної іронії, він подавав автора свого оповідання-сценарію «Бородаті мисливці знаходять молодість» (1929) таким чином: «Його лисина — не наслідок статевого розкошування, бо й однієї жінки йому забагато. П'єсу він написав для слави — вона любить лисих людей»². Справа хоча б уже в тім, що він, далеко не аскет, а саме втілення потужної творчої енергії, завжди був

¹ Канетті Е. Масса и власть / пер. с нем. Леонида Ионина. — М.: Ad Marginem, 1997. — С. 302. — (Серия «1/16»).

² Яновський Ю. Кров землі. — Х.: Книгоспілка, 1930. — С. 144.

відчужений від світу взаємознищення затьмарених еристиккою сучасників. І навіть тоді, коли він, прихильник безсумнівного лідера «м'ятежних геніїв»¹ українського Відродження 1920-х Миколи Хвильового та його імперативів «розвиненого інтелекту»² й «допитливого людського духу»³ міг дозволити холодну оцінку на адресу літературно-мистецького бомонду, вона просякнута не екзальтацією обвинувачення, а екзистенціалом болю. Як ось у листі до М. Хвильового від серпня 1929 року, опублікованого в «Літературному ярмарку»: «Боляче не те, що ми малокультурні в масі — цього можна позбутися і цього ми позбудемося. Боляче, що багато у нас так званих «напівінтелігентів» — оцієї хижкої, пролазливої, безпринципної, гнучко-хребетної, паразитичної публіки, котра нехтує знання й культуру, шкодить робітничій класі наплюйницьким ставленням до культури і проходить життя, ні про що ні разу серйозно не замислившись»⁴. А думка: «Я пишу для розвинених — соціально й національно — інтелектів, а не примітивів з «Літературної газети»⁵, — із приватної розмови. Яновський — це пристрасна робота над високою літературою, перетворення досвіду справжніх вітчизняних, європейських та американських митців-новаторів у безсумнівно довершений оригінальний і цілісний власний світ.

До речі, саме таким бачили письменника його сучасники.

«Остання збірка Яновського «Кров землі», де зібрано твори кількох років, добре доводить, що в Яновського ми маємо свіжого, завжди оригінального письменника, письменника, що використавши багато різних впливів, узявши елементи з різних літературних шкіл, зумів призвести їх до чогось єдиного, свого власного»⁶, — писав відомий літературний критик Фелікс Якубовський. Яновський вражає інтелектуальний світ своїм постійним «шуканням якоїсь нової норми естетизму на тлі нашої сучасності», своїм умінням «здивувати й захопити читача несподівано сміливим, а zarazом вишуканим і витонченим образом», а також тим, що ці шукання «складні і не завжди ясні»⁷.

¹ Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Хвильовий М. Твори: У 2-х т. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 620.

² Хвильовий М. Камо грядеши // Хвильовий М. Твори: У 2-х т. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 414.

³ Хвильовий М. Думки проти течії // Хвильовий М. Твори: У 2-х т. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 468.

⁴ Ваплітянський збірник. — 2-ге вид., допов. / під ред. Юрія Луцького. — Видання Канадського Інституту Українських Студій: Мозаїка, 1977. — С. 142.

⁵ Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Передмова Миколи Жулинського. — К.: Смолоскип, 2008. — Кн. 1. — С. 376.

⁶ Якубовський Ф. Силуети сучасних українських письменників. — К., 1928. — С. 38—39. — (Бібліотека газети «Пролетарская правда»).

⁷ Якубовський Ф. Від новелі до роману: Етюди про розвиток української художньої прози ХХ століття. — Х.: ДВУ, 1929. — С. 217.

Відтак чи не з перших спроб у літературі Яновський постає як письменник-таємниця. За цілковиту реальність сприймається енігматичність його шукань після появи роману «Майстер корабля» (1928), де була вміщена така самохарактеристика: «...Я знаю більше, ніж скажу, більше, ніж ви знатимете»¹.

Вихоплена із дійсності 1920-х, людина Яновського виступає місцем перетину усіх енергій формування світу, разом із яким формується вона сама. Але якраз через свою незакінченість вона є винятковою: включена в потік світового становлення, вона й власне існування переживає як становлення, що не знає жодної телеології. Яновський мислить у дусі радикально інноваційних філософських концепцій свого часу (знайомство з ними було закономірним для студента Київської політехніки, ким Яновський мав честь бути упродовж 1922—1925 років), де рух визнавався усім, а мета нічим, як в Анрі Бергсона, де людина окреслюється як міст, місце переходу з одного стану в інший, а не закінчений проект, як у Фрідріха Ніцше тощо. У «Книзі про середньовічного поета» (1930) людина, що є лише стремлінням і жагою», схарактеризована Яновським відбитком, «тінню» «буденної мужності»², праматері усіх чеснот. Така асоціація висувала героя як абсолютний порив на щабель духовно міцного, справжнього мужчини, для якого чужий габітус показної хоробрості й шал невірноваженого героїзму. У стані безупинного руху він не просто живе, а «бачить життя»³, себто володіє умінням особливо тонкого й глибокого світосприйняття, що тотожне ясновидінню. Із джерела справжнього візіонерства з'явився огром напрочуд глибоких метафізичних суджень письменника. Одне із них позначене витонченим сутнісним баченням як наслідку синтезу інтенсивного внутрішнього переживання і пізнання:

Життя — є рух, життя — є числа числ,
І люди в них — безодень силуети⁴.

Це просто-таки ідеальна формула парадоксального мислення першої чверті ХХ століття.

З одного боку, надмір та інтенсивність переживань потоку живої історії спрямовує героя Яновського на шукання метафізичного центру становлення, «Бога становлення» (Ф. Ніцше), Бога, що став би потужним маяком над морем історії, надав би перспективи історичному лету, звільнивши його від сліпої механіки та безсенсовного зіткнення сил. Він як «одвічна Людина», себто людина, укорінена в архаїчному світовідчутті, співвідносить цей винятковий центр із числом, що асоціюється не лише із кількістю предметів, а з цілко-

¹ Яновський Ю. Майстер корабля: роман. — Х.: Книгоспілка, 1928. — С. 23.

² Яновський Ю. Прекрасна Ут: Книга віршів із коментаріями до поезії та прози. — Х.; К.: Рух, 1932. — Т. 1. — С. 90.

³ Яновський Ю. Кров землі. — С. 66.

⁴ Яновський Ю. Чотири шаблі. — Х.: Книгоспілка, 1930. — С. 139.

витою абстракцією, яку неможливо ототожнити із видимими речами. Окрім того, з'явившись у час становлення високої української літератури, напрям якого посутньо визначав імператив «ad fontes!» Миколи Зерова, цей герой співвідносить свої рефлексії з арифмантією — езотеричною математикою Піфагора, де число, міра й величина — універсальні принципи облаштування речей, а також першооснова існування, таємнича Одиниця-Монада, експлікація якої у множині чисел стала еквівалентом творення життя. Ідею числа — материнського лона речей він міг доповнити філософією числа як вічної ідеї космосу Платона та неоплатоніків. А з іншого боку, він не може вдовольнитися архаїкою і класикою. Нова фаустівська душа, яка відкрила для себе нескінченне становлення, включає його у сферу буття, наділяє його божественними якостями. Тож у відчутті сучасника Яновського модель, сконструйована статуарною, аполонівською душею — «Бог — Число Чисел», — може бути допасована до життя, а відтак може забезпечити ототожнення чуттєвого центру життя і Бога. Справді, на рубіжі XIX і XX століть динамічне очислене буття ототожнюється з волею (А. Шопенгауер), волею до життя і волею до влади (Ф. Ніцше), *elan vital* (життєвим поривом) (А. Бергсон) тощо. Усе суще постає наслідком формотворчої діяльності волі, її контуром, рисунком, силуетом, а відтак життя тлумачиться нічим іншим, як творчою експлікацією волі, її іманентної спрямованості до все довершениших форм. Альтернативного вектора не добачається, бо в цій тотальній креативності волю сприймають у мить, коли вона пізнає саму себе. Відтак і людина — силует числа чисел — поставала як воля до творчості й самопізнання.

Справді досконалим текстом, у якому Ю. Яновський відстежує складну відповідність волі як метафізичного чинника, вираженого числом, та історії людства, є, безперечно, роман «Чотири шаблі» (1929). Його дуже прозорий акціональний код — формування із множини партизанських загонів, що боролись за національну свободу, регулярної армії, трансформація темної, несвідомої селянської свідомості у велику культуру пролетаріату, надання анархічній силі, здатної до руйнування, ладу й упорядкованості з їх потенціалом творчої конструкції — навіть для позірнього сприймання вписується у метафізичну пропорцію 4:7, утворену чотирма героями-повстанцями та сьома розділами, які подають історію їх становлення. Джерелом метафізичного формалізму письменника був закономірний для філософії життя інтегральний конвенційний досвід. Його складники — інформація із знаних у 1920-х книг, скажімо, «Мислительні функції у нижчих спільнотах» (1910) та «Мислення примітивів» (1922) Люсьєна Леві-Брюля, де йшлося про 4 і 7 як два унікальних числа, які в окремих архаїчних племенах завжди мали сакральний сенс повноти і цілісності: якщо перше означало священну єдність чотирьох сторін світу, то друге означало ще й *нід*, *над* і *тут посередині*¹. У «Золотих віршах» Піфагора Самоського 4 й 7 визнані числами, що

¹ Див.: *Леві-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении. — М.: Педагогика-Пресс, 1994. — С. 167.

символізують метафізичну заданість повернення до Монади: сума перших чотирьох чисел, як відомо, дорівнює 10, а значить 1; що ж до семи, то його монадичний сенс вбачався в тім, що з усіх чисел першої декади це було єдине число, яке не народжує інших чисел і не народжується ними, (у той час як число 2 народжує 4, число 3 — 6 і 9, число 4 — 8, число 5 — 10); тут його називають Афіною, богинею, що не мала матері і була пріснодівою, та співвідносять із Абсолютною Єдністю. Але найголовніше, що могло імпонувати Яновському в містиці Піфагора, це числова кореляція верховної єдності та волі й самопізнання. У цьому контексті священна Тетрада виглядала вершиною самопізнання Божественної Одиниці, шаблем чистої волі, де вона відкривалася людині у формі істин герметичного монотеїзму, який не знає втілення: Бог, відкритий волею, перебуває поза межами видимого світу. Закон тетраграми в самопізнанні Монади був актуальним для Яновського закладеним у ньому процесом трансформації: Божественна Одиниця проявляється людині як абсолют не миттєво, а поетапно зупиняючись на трьох інших провідниках пізнання — інстинктах, душі, розумові, в результаті чого вона постає спочатку на рівні поліморфізму, потім дуалізму й, нарешті, троїчної єдності духу, душі й тіла¹. Цей ускладнений рух до абсолютної єдності Яновський подасть у романі «Чотири шаблі» як перетворення геометричних фігур: трикутник — коло — квадрат.

Три шаблі, як сторожа *трьох сторін*,
І шпага, що замкне крицеве *коло*...

[...]

Ми стаємо плечима до плечей, —

І на *чотири боки* шаблі (курсив мій. — Г. Х.)², —

тут кожен сучасник Яновського, хто тільки починав студіювати історію філософських учень, міг спостерегти ще й доповнення Піфагора ученням Псевдо-Арістотеля, у якого коло, що поставало з трикутника й виростало у квадрат, вважалось знаком Кругового Філософського Руху до найвищої і найчистішої Простоти Найдосконалішої Всеохоплюючої Монади³. Динаміка чисел та фігур, кваліфікована в езотеричних товариствах як абсолютне оновлення свідомості, використовується письменником у ролі унікальної моделі пізнання життя людини війн і революцій початку ХХ століття. Це було ніщо інше, як метафізичне заперечення будь-яких проявів розрізненого, відособленого існування, оскільки метафізика визнавала динамічну єдність. І філософія життя дистанціюватиме аморфну матерію від живого життя за цим же принципом: тут матерія — невпорядковане хаотичне коливання, життя — інтенсивне становлення цілісності. У романі

¹ Див.: Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. — М.: Наука, 1989. — С. 468.

² Яновський Ю. Чотири шаблі. — С. 35.

³ Див.: Юнг К. Г. Психология и алхимия / пер. с англ., лат. — М.: Рефлбук; К.: Ваклер, 1997. — С. 144.

Яновського квадрига виняткових особистостей, захоплених громадянською війною, неодноразово ототожнює власну місію подолання анархії та утихомирення водної стихії з волі високої необхідності. Остаточної форми — форми закону їх асоціації набудуть у передсмертних мареннях чи не найпослідовнішого прихильника степової свободи Марченка, мотив яких визначено в тексті як «перетворення хаосу на кухню води»¹: в естетиці експресіонізму, до приписів якого звернувся Яновський, передсмертним видінням відводиться роль сутнісного бачення.

Суворість цього закону виявляється не тільки в тім, що підпорядкування стихії ніколи не буває актом остаточним, а в тім, що об'єктом підпорядкування постає сам суб'єкт, сама людина, яка творить нову єдність. Усвідомити сувору необхідність герой Яновського — істота, яка воліє, а не мусить мусити, — може у стані справжнього афекту, який робить його душу сильною і надає їй ідеалістичного піднесення. Ідеалістичний злет душі, священна свобода духу, коли чуттєві інстинкти не мають жодного впливу на законодавство розуму, структурують той модус існування, який пізніше в романі «Вершники» (1935) буде визначено в такий спосіб: «Наше життя ми несли, піднявши високо на руках...»² Відчуття абсолютно величного в самих собі спрямовує героїв до гри зі смертю, терпіння нечуваних мук і споглядання жахливих страждань інших. Висока демонічна свобода їх душ, закономірно, шукає для самопізнання адекватного дзеркала, у якому могло б відбитися справді високе й величне. Зазвичай, така функція відводиться необмеженій далечині степу й моря: маєстатичність і неосяжність природи засвідчує потяг до грандіозного в думках героїв. Однак здатність і потреба відчувати піднесене спрямовує Яновського до світу безумовного, що перебуває поза межами світу явищ. Письменник визначає це як синдром «далини», «омани заозерій»³. Якщо пригадати, що час творчості він ототожнює з поривом «в загірню сторону»⁴, легко співвіднести його заозерно-загірний комплекс з ідеалом «тихих озер загірної Комуни»⁵ Миколи Хвильового. Попри безперечну полісемантичність, в обох випадках маємо гостру потребу піднесеної душі сакрального, яка виявляє себе через ентузіазм оволодіння простором. Тут, як відомо, проявляється ніщо інше, як активізація первісних моделей світовідчуття, збережених у позасвідомому людини доби цивілізації та в усвідомленій організації життя аборигенів Нового світу, мешканців заокеанських/заозерних земель, зустріч із яким, з його хаосом, неспокоєм і вогнем, скеровувала чи не всі морські подорожі романтиків. На думку сучасних учених, цей архаїчний світ переповнений досвідом побудови пірамід, храмів-башт:

¹ Яновський Ю. Чотири шаблі. — С. 220.

² Яновський Ю. Вершники. Роман. — К.: Держлітвидав, 1935. — С. 151.

³ Яновський Ю. Чотири шаблі. — С. 7.

⁴ Яновський Ю. Кров землі. — С. 141.

⁵ Хвильовий М. Камо грядеши. — С. 415.

вони ж призначалися зовсім не для того, щоб проникнути на небеса, а з метою піднести розум і серце до божественного споглядання і, окрім того, надати можливість богові сходити на землю»¹. До речі, одна із таких башт, що належить ранньошумерській традиції, має назву «зіккурат» (від вавилонського «загару» — «бути високим, піднесеним»), що не лише піддає сумніву біблійну історію про «помішання мов» (ІМ 11. 1—9), а й окреслює піднесеність, священну свободу людського духу як єдино можливий спосіб існування у світі єдності й гармонії, в якому Високе спускається вниз, а Низьке піднімається вгору. Зрозуміло, що саме така піднесеність надала творам Яновського ту «святкову яскравість»², яку ще за життя письменника відзначали дослідники.

Піднесення як ідеальний стан героїв Яновського зовсім не є показником їх схильності до пневматизму чи спиритизму: воля до висоти однаковою мірою пронизує дух і тіло, вона є приналежністю усієї тотальності живого. Звідси послідовний мотив танцю й пісні у творчості письменника. Людина, яка танцює, — яскравий виразник волі до життя, що з особливою силою проявляє себе в ситуації між існуванням та неіснуванням. Так з'явилася дефініція танцю — «позасвідомо радість тіла, що вірить у свою цілість»³. Так танець — спорідненість тіла людини із симфонією звуків — передаватиме «нестямну закоханість», «найвищу статево насолоду»⁴. Пісню Яновський так само окреслює як жанр маргінальних переживань. Тільки на відміну від представників філософії життя, які вбачали в пісні першу подію в історії творення живого, а тому пов'язували її із бажанням захиститися від стихії музики живим голосом і словом, він звертається до неї як до сфери переживання «патосу виконання, волі до здійснення наказів революції на окремих ділянках»⁵. У нього пісня — проявлення інтеграції множини воль: «Конденсована розповідь, екстракт багатьох вимхів добутої шаблі — пісня. Синтез багатьох смертей — одна смерть у пісні. Замість багатьох доль — одна доля в пісні. Тінь боротьби тисяч людей — боротьба однієї людини в пісні»⁶. Принцип піднесення із самого початку позбавляв це визначення тривіальної реалістичної типологізації: навпаки, це була нова точка в теорії «романтики, конденсованої з усіх романтик», «романтики романтик», яку письменник окреслює у книзі «Голлівуд на березі Чорного моря» (1930). Сконцентрованість множини фактів в одиничному постає у світлі піднесеної поезики Яновського корелятом архаїч-

¹ *Кэмпбелл Дж.* Мифический образ / пер. с англ. К. Е. Семенова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. — С. 104. — (Philosophy).

² *Доленго М.* Післяжовтнева українська література // Червоний шлях. — 1927. — № 11 (54). — С. 167.

³ *Яновський Ю.* Кров землі. — С. 174.

⁴ *Яновський Ю.* Майстер корабля. — С. 24.

⁵ *Яновський Ю.* Прекрасна Ут. — С. 22.

⁶ Там само.

ного згущення, коли новий цілісний образ створювався з усвідомленням того, що в ньому магічним способом помножуються складові частини образу або що подані в такий спосіб істоти володіють понадлюдськими можливостями¹. Кодом магічної сили там, як відомо, був ритмічний повтор, який водночас надавав хаосу ладу й гармонії та наповнював відчуттям насолоди від причетності до такої ритмічно впорядкованої цілісності.

Тож одвічна воля до ритму, супроводжувана концепціями числа, величини й міри, скеровує людину із творів Яновського до життєтворчості, яка стає синонімом оформлення. У свій час інтеграційного мислення письменник наділяє людину необмеженим формотворчим даром, який проявляє себе в ливарній справі, зведенні металевих арок мостів та висотних будівель міст, майструванні корабля тощо. Але за будь-яких обставин письменник усвідомлює появу нових форм як збереження в них духу давно існуючих, так що його *homo sapiens* і *homo faber* є справжнім володарем незнищенності життя. Яновський цілком у душі філософських шукань свого часу постає прихильником того «прозорого» безсмертя, яке зазвичай асоціюють із коштовним каменем, вартість якого прямо пропорційна неприхованості компонентів, як, скажімо, бурштин, у якому застигла мушка.

Чи не найбільш відомий зразок безсмертної форми — «чорна... й вічна троянда революції»². Викувана людиною, що захоплена вихором соціальних змагань початку ХХ століття, вона включена у сферу середньовічної естетики: її споглядають очима «середньовічного цехового монстра»³. Цим пуантом Яновський винятково виразнює уявлення героїв революції: Середньовіччя — «інтегрована цивілізація»⁴, що виробила систему цінностей, які не конфліктують одна з одною, а є взаємопов'язаними. Саме там укорінюється дво-яке ставлення його героя до творчої роботи: однакове відчуття насолоди від самого матеріалу і від його оформлення, що сигналізує майже про миттєвий перехід від реального об'єкта до його трансцендентних первнів. Як відомо, дух цілісності життя зберігали в середовищі середньовічних цехових майстрів шановані Яновським прихильники Піфагора, які подібно до автора «Роману про Троянду» ототожнювали троянду з пентагональною структурою — ідеальною Божественною матрицею гармонійного світу. Правда, в інтелектуальних колах «переходової доби» прагнення гармонії зазвичай асоціюють із сутністю самого *elan vital*, розгортання якого супроводжується творенням щоразу більш делікатних, витончених, ажурних

¹ Див.: *Кречмер Э.* Медицинская психология / пер. с нем. изд. под ред. и с предисл. В. Е. Смирновой. — М.: Жизнь и знание, 1927. — С. 82—83.

² *Яновський Ю.* Вершники. — С. 106.

³ Там само. — С. 105.

⁴ *Эко У.* Эволюция средневековой эстетики / пер. с ит. Ю. Н. Ильина в обраб. и под ред. Е. Ю. Козиной и И. А. Доронченкова. Пер. с лат. А. С. Струковой. — СПб.: Азбука-классика, 2004. — С. 38.

форм. Однак, як відомо, Анрі Бергсон, якому належить ця ідея, ніколи не заперечував таємних знань, що дозволяло вести мову про езотеричний сенс його живої естетики. Тож коли у Яновського залізна троянда постає знаком волі до життя «красивого та сонячного»¹, можна припустити енігматичний сенс цієї екзистенціально-естетичної моделі. Для письменника, що вийшов із 1920-х, — епохи парадоксального зв'язку множини релігійних та метафізичних учень, — «сонячність» троянди була знаком повернення від Христа до Геліуса Античності, чим і зумовлена увага до постаті Юліана Відступника в колі ваплітян. Той факт, що Яновський руйнує традиційну відповідність «сонце — золота троянда», натомість вибудовуючи нову — «сонце — залізна троянда», так само має енігматичні витoki: в алхімії, яка співвідносилася насамперед із секретами філософії, золото поступається місцем філософському каменю (*lapis philosophorum*): таємниця того, що перетворює, значно вища, аніж того, що стало наслідком перетворення. Залізо як реальність життя періоду індустріалізації стає для кожного, хто схильний до глибинного мислення, отим філософським каменем, який є засновком творення нового життя. Яновський переживає роботу з металом як із живим організмом: троянда наділена ознаками живої квітки. «...І нічого тут не приварено чи злютовано, мов росла вона в мене з залізного *зерна*, з металеві *прищени* (курсив мій. — Г. Х.)»², — так руйнувалася традиція оточення заліза значеннями мертвого, автоматичного, натомість відроджувалися уявлення про залізо як живу основу оновленого життя.

Місія протидії механічному способу існування в літературі, опера на інтенсивне переживання дійсності, приводить Яновського до пошуків потаємної, зазвичай недосяжної реальності, прихованої для емпіричного раціоналістичного погляду. Так у його творчості з'являється біблійна призматика революції і громадянської війни. Переживаючи долю особистості цього часу як злам, катастрофу, абсолютне оновлення, що було типовим для експресіоністів (скажімо Еміля Нольде у полотнах «Таємна вечера», «Осміювання Христа», Макса Бекмана у картині «Христос і грішниця», Василя Кандінського в «Дні Усіх Святих II» тощо), письменник звертається до «Об'явлення святого Івана Богослова». Яскравий приклад тому — оповідання-сценарій «Бородаті мисливці знаходять молодість». Твір є прозорою трансформацією мотиву воскресіння з мертвих: схильний до декодування власних енігматичних структур, як і будь-яких художніх прийомів взагалі, Яновський саме в такий спосіб подає екзальтовано-високе сприйняття повернення з острова до метрополії, відтак долучення до побудови нового світу після революційного апокаліпсису: «...вільні люди повертаються з того світу на молоду землю»³.

¹ Яновський Ю. Вершники. — С. 106.

² Там само.

³ Яновський Ю. Кров землі. — С. 171.

Катастрофальні біблійні алюзії густо оздобили твори Яновського. Взяти образ подвійного кола та самого голосу війни — «гелгання бійців»¹, — які є наслідком трансформації мотиву видіння Херувимів і коліс із Книги пророка Єзекіїла (Єз 10. 9—13), або появу осліплюючої чаші у шизофренічній маячні Остюка, що асоціюється з апокаліптичним мотивом семи чаш Божого гніву, які нищать землю, і насамперед з образом третьої чаші (Об 16. 4—7). В оповіданні-сценарії «Бородаті мисливці знаходять молодість» апокаліптичний дух експлікується за законом перетину декількох мотивів, найвиразніші з-поміж яких — «Царство Боже по сьомій печаті», «Царство Боже по сьомій сурмі», «Останній суд Божий. Перше воскресіння», «Останній наступ Сатани й перемога над ним» тощо. Окрім того, носіями біблійних одкровенень є тут прості солдати, обслуга з острова, де зазвичай відпочивав Микола II, для яких більш органічно переживати, а не розуміти світ. Тому нова ідеологія, пропонована юнаком-агітатором із сурмою в руці, легко вкладається в апокаліптичні матриці їхнього позасвідомого, з яких формуються міцні конструкції свідомості. Інфантильна рецепція нової ідеології визнається письменником за найбільш переконливу. Містким кодом такої авторської позиції стає ведмежа, що вітає п'ятикутну зірку. Досвід аналітичної психології, поширюваний у 1920-ті, дозволяв співвіднести ведмежа з найтемнішими пластами підсвідомого, з його темним, хтонічним центром, який, подібно до *prima materia* у стані *nigredo*, здатний до духовної трансформації та очищення на рівні свідомості, а відтак до становлення нової цілісної свідомої та духовно піднесеної індивідуальності, символом якої і є пентаграма — зірка. Сакральний сенс нових ідей розкриває Яновський у традиційний спосіб — шляхом акцентування рукотворності їх символіки як способу визволення духу з матерії: в оповіданні-сценарії зірки не є небесними світилами, як і не є вони коштовним камінням — вони вирізані людиною з червоної тканини.

Радикальність духовних переживань і формотворчості, прихильником яких був Яновський, зумовили тонку алюзію його тексту на відомий мотив «острів смерті», розгорнутий на п'яти полотнах знаного в кінці XIX століття італійського художника-символіста Арнольда Бекліна: місце апокаліптичного змертвихвставання — острів, куди потрапляє юний прихильник нових ідей після своєї смерті. Шоста варіація «острова смерті» Яновського — наслідок перетворення, оновлення похмурих і зловісних картин в інтегральне життєтворче дійство.

Історію сурмача, який віддає пошану мертвим, вітає живих і кличе їх до життя нового, — виразну алюзію до сьомого Ангола Апокаліпсису, сурма якого засвідчує початок панування над світом Ісуса Христа (Об 11: 15—19), а відтак перемоги над смертю, — письменник включає в інноваційний простір театру.

¹ Яновський Ю. Вершники. — С. 7.

У фабулі до тексту, що в стилі давньогрецької трагедії окреслює передумови, в яких розгортається сюжет, Яновський наголошує виняткову природність, реальність сценічного дійства. Театр, де відбувається інсценізація його твору, — відкритий, у нім немає грані поміж актором і глядачами, як і немає межі, яка розділяла б історію людини і природи. Взяти хоча б один промовистий пасаж: «На кін виходять розхвильовані актори. В добрих старих театрах — поблизу хлюпає, виблискує, гомонить море. В добрій старій Еладі актори готуються грати, вийшовши перед глядачеві очі. Народу набилося багато від усіх усюд: порохняві, стомлені гості встигли ще й покупатися в морі. Діти пишуть на руках у матерів. Плідна, багата радість коливається скрізь. Сонце — головний герой п'єси: воно щедро ллє тепло і втому, радість і сіяння. [...]

Реквізит — доброго старого часу реквізит. Море — он скільки моря є поблизу! Бери й лий його в публіку»¹. Однак для Яновського важливим є оте потаємне, незбагненне, яке приховане за простою, те алегорично-міфологічне, що греки співвідносили з хором, завдяки чому в романтичну традицію античний театр увійде як «*драматичний образ посеред хору*»². Саме цей дух енігматичності стане потужним джерелом для створення в першій чверті ХХ століття естетики нової драми — наддрами. В її основі — уявлення про сцену як про «збільшувальне скло»³, яке розкриває гігантські пласти прихованого за пеленою реальності. У час великих експериментів, коли Яновському судилось увійти в літературу, цю функцію відводять насамперед масці (в античності вона сприймалась за саму Доло — істину, що виходить поза межі раціонального пізнання, а тому її призначенням було навчити самовдоволених людей кричати) або технічним засобом на зразок фонографа, що деформує голос, гучномовця, а також елементам бутафорії, які б надавали дійсності гротескового характеру. У безмірі нових корелятивів потаємного Яновський, як те можна побачити в тексті, вибирає... бороди: його бородаті мисливці мають виразити апокаліптичну істину революції. За вимогами, висунутими наддрамою, письменник у пошуках відповідників гіпертрофованого переживання вдався до «вивернення навиворіт»⁴ тексту «Об'явлення...». Його четверо бородатих персонажів («Бороди широкі й різноманітні: лопатою, цапом, бакенбардами, але бороди всі солідні й укохані»⁵) — гротескова версія двадцяти чотирьох старців Апокаліпсису [Об 11: 16]. В інтерпретації Емануеля

¹ Яновський Ю. Кров землі. — С. 143.

² Гердер Й. Г. Из праці «Про два типи німецького мистецтва» // Мислителі німецького романтизму / упоряд. Леонід Рудницький та Олег Фешовець. — Івано-Франківськ: Лілея — НВ, 2003. — С. 50.

³ Голь И. Сверхдрама // Как всегда — об авангарде: Антология французского театрального авангарда. — М.: ТПФ «Союзтеатр», «Гитис», 1992. — С. 39.

⁴ Там само. — С. 40.

⁵ Яновський Ю. Кров землі. — С. 146.

Сведенборга, духовний сенс цих постатей — «визнання усіма небесними агентами, що Господь є Бог неба й землі...»; вони «означають *все* в небі, зокрема в духовному небі...» (курсив мій. — Г. Х.)¹. Таким чином, естетика нової драми висувала образ бородатих мисливців, образ справді важливий для Яновського, оскільки анонсований назвою його твору, у нову семантичну сферу: вони не лише асоціювалися з відомою метафорою життя — безперервного шліфування «дивовижного рубіна»² молодості, що її час від часу вводив до вжитку письменник, але й поставали знаком безсумнівності цієї формули, її законотворчого характеру. Ототожнюючи молодість і здатність інтенсивно переживати інновації життя, Яновський засобами наддрами подавав грандіозність і масштабність долучення до оновлення, принесеного революцією.

Погляд на революційну дійсність з острова смерті, до того ж у ракурсі оновленої еллінсько-християнської традиції, дозволяє вести мову про прихильність Яновського до інтегрального досвіду наділяти штучно сформовану, мистецьку дійсність такими ж впливовими можливостями, як і дійсність реальна. Органічність прочитання письменника вказує на необхідність включення до нього не тільки російського формалізму та акцентованого в нім прийому «остранення» («учуднення», «одивнення») Віктора Шкловського, але перш за все романтизму й експресіонізму, які в естетичних шуканнях 1920-х досить часто постають або тожсамістю, або гомогенними типами світовідчуття на тій підставі, що експресіонізм існує до експресіонізму та поза експресіонізмом³ (це, ймовірно, й дозволяє Яновському вести мову про «у-експресіонізм», себто «універсальний експресіонізм»). Отож мистецтво активного пізнання та формування життя твориться Яновським на межі найперше романтичної поетики «приємним чином робити речі дивними, робити їх чужими і в той же час знайомими й притягальними»⁴ та експресіоністської поетики нехтування «опорою речей»⁵.

Однак новаторські шукання письменника спрямовують його до ідеї зображення дійсності в її інакшості, в її відчуженні від життя шляхом трансформації його у формулу, яка має висвітлити саму сутність життя, що обстоював у своєму філософському театрі Лесь Курбас (разом із відомим режисером вони працюють у ВУФКУ: там Яновський упродовж 1925—1927 років займає посаду редактора та

¹ Сведенборг Э. Апокалипсис открытый / пер. Е. Ю. Возовик. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 474. — (Philosophy).

² Яновський Ю. Кров землі. — С. 54.

³ Див.: Зуммер В. Малярський експресіонізм // Експресіонізм та експресіоністи: Література, малярство, музика сучасної Німеччини / за ред. С. Савченка. — К.: Сяйво, 1929. — С. 299.

⁴ Новалис. Фрагменти // Литературные манифесты западно-европейских романтиков / собр. текстов, вступ. ст. и общая ред. проф. А. С. Дмитриева. — М.: Изд-во Московского университета, 1980. — С. 97.

⁵ Зуммер В. Малярський експресіонізм. — С. 305.

головного редактора Одеської кінофабрики). Естетика перетворення з телеологією сутнісного бачення відомого режисера чи не найбільш проявлена в оповіданні «Мамутові бивні» (1924). Справді реальна подія — віднайдення кісток мамонта під час зйомок фільму про Трипільську трагедію — потрапляє у складний механізм створення штучної форми для пореволюційної історії, а відтак для пізнання її сенсу. Антиміметичності зображення письменник досягає справжньою амальгамою прийомів: напливу архаїчного світу й переходової доби, перетину найрізноманітніших наративних практик, де автор водночас постає і учасником подій, і їх коментатором, що займає різні точки споглядання (він стоїть перед об'єктом і перебуває над об'єктом) тощо.

Однак безсумнівно сферичною виглядає підкреслена мистецька версія архаїчного світу: вбивство дикунами мамонта дістає форму оперети. Цей справді «дикий спектакль», що виконує архітектонічну функцію обрамлення, є сутнісною формулою і подій пореволюційного села, і всієї історії людства. «Варварський театр» — точка прояву бездоганної моделі світу, вибудованої первісною людиною. Бездоганної з тієї причини, що, незважаючи на свою грубість і позірну примітивність, вона включає пряму залежність можливості життя від його пізнання. Світова й вітчизняна наука 1920-х досить часто пов'язує канон варварської логіки з ідеєю симпатичного зв'язку всього живого, за якою життя одиниці залежить від її причетності до континууму живих, а живий Всесвіт зобов'язаний своїм існуванням життєвій силі окремих створінь. Учені ведуть мову про доанімічне — аніматичне — світовідчуття первісної людини, структуроване уявленням про безособову енергію, яка пронизує усе існуюче. Зазвичай її називають мана, хоча досить часто оперують і словами-еквівалентами: покунт, наула, сгана, маніту, вакан, оренда тощо. За нею закріплюють не тільки функцію об'єднання, але й ієрархізації живого, а відтак саме в ній вбачають причину усіх видів протистояння: попри свою всюдисущість, ця сила нерівномірно структурує речі, тому сенсом життя стає боротьба оренд різної потужності. Істоти й речі, які переобтяжені цією містичною силою, підпорядковують собі слабших. Одержати владу над кимось чи його знищити означає ніщо інше, як привласнити чужу частку енергії з її тотального прояву.

Увесь цей первісний світоглядний комплекс Яновський відтворює через посередництво геометричної фігури — конуса: таку форму має сценічна яма, в якій гине доісторична істота. Для письменника, людини цивілізації, це ідеальний символ об'єднання в одній точці дифузного чи дисперсивного, об'єднання одиниці з безкінечністю. Зрештою саме геометризація історії співвідносилася з відродженням архаїчного уявлення про сконцентрованість магічної сили речі за умов її схематичного відтворення, а відтак про більшу вартість у справі пізнання образу, що з'явився в безоднях душі людини, аніж

самої речі¹. Пізнавальні можливості образу-схеми Яновський посилює в душі архаїчного світосприймання — шляхом імітації музичного супроводу — примітивної мелодії — звукоповтору: «фі — ііі — у — уу! у — ууу — у!!»². Таким чином, конус і музика поставали результатом тих перетворень, яких зазнала людина, що пережила радість зіткнення зі смертю: в архаїчній свідомості смерть не асоціюється з кінцем, небуттям, а лише з трансформацією енергії-мани. Біль, розпач, жах стануть складовими сприйняття смерті людиною, яка ступила на шлях індивідуалізації й усвідомлення безповоротності свого земного існування. У сфері історії, укоріненої в архаїчну радість смерті, екзистенціалістський відчай чужий. Неконвенційність гуманістичної традиції для епохи революцій Яновський передає у традиційній для малих жанрових форм спосіб — в останньому реченні-пуанті: «... та дайте ж хоч перед кінцем сеансу виплакати флейті!»³. Просякнуте іронією, воно не тільки пом'якшує жах фатальної загибелі, але утверджує закон історичності в оцінюванні явищ.

У жодному випадку за цією ідеєю не проглядає ентузіазм антигуманізму. Апологія будь-якої односторонності Яновському не властива. Метафізика цілісності, прихильником якої він був із самого початку, виводила його на ідею часу як тривалості, згідно з якою кожна мить сучасності є точкою співіснування минулого й майбутнього в їх цілокупності. Звідси виразний мотив пророцтва, який пронизує твори письменника. Візьмімо передбачення художником з оповідання «В листопаді» (1925) руйнування церков як державної політики в країні більшовиків, оголошення як факту воєн 1940-х років у романі «Майстер корабля» (1928), ототожнення із пророками людей-творців революції, яким судилося пережити жах її термідоріанського переродження. Для них майбутнє не наступає, а вже існує, і його вміють бачити окремі особистості.

Справді фаустівське благоговіння перед точкою як абсолютною цілісністю зумовлює той факт, що Яновський постає не тільки майстром сюжетних конструкцій, але й майстром слова. В окремих випадках конструктивним принципом його твору обране дослідження долі назви-імені. Як ось в оповіданні «Роман Ма» (1925), сенс якого автор, сформований тактикою Вольтера — тактикою людини, яка стурбована долею своїх ідей, перспективою їх рецепції іншими, — декодує у такий спосіб: «Я хочу додивитися в слові, яке стоїть назвою, нових розумів, нового змісту»⁴. У такий спосіб Яновський підносив слово над людською екзистенцією, розумів його як метапервінь, що дістає оновлення в динамічному потоці життя. До того ж, наповнюючи оповідання метатекстуальними точками, пись-

¹ Див.: *Дюркгайм Е.* Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії / з фр. пер. Григорій Філіпчук та Зоя Борисюк. — К.: Юніверс, 2002. — С. 127.

² *Яновський Ю.* Кров землі. — С. 110.

³ Там само. — С. 123.

⁴ Там само. — С. 9.

менник відзначає: «...Слово Ма — для мене символ жінки»¹. Так задавалося багатоаспектне ноетичне відстеження історії людини періоду громадянської війни 1918—1920 років: її життєвий простір окреслювався метафізичною енергією слова, його метафізичним значенням, які за нових історичних обставин проявляли себе в нових формах. Для кожного, хто обізнаний з мальстромом метафізичних шукань першої чверті ХХ століття, Яновський виконав прозору операцію: звернувся до слова, яке, за Вільгельмом Вундтом, могло з'явитися на найнижчій стадії формування мови, — до мови коренів, де прості, односкладові слова наділені самостійним значенням, до того ж водночас позначають і сам предмет, і його дію, і його якості. Механізм рецепції слова, окреслений Яновським як символізація, дозволяє вести мову про акцептацію ним слова в аспекті психолінгвістики, де слово — образ, що має певне значення, і, народжене в потоці асоціативного мислення на стадії обмежених предметних уявлень, продовжує асоціативне життя навіть у період уявлень абстрактно-понятійних, лише конкретизм архаїчної людини, яка ототожнювала його з певним об'єктом, усувається абстрагуванням людини ХХ століття, яка бачить у слові знак, що виступає замість об'єкта. Слово «символ», яким оперує письменник, містить ще один, сформований у глибинах пізнання сенс: він уміщує парадоксальну єдність протилежностей. Відтак людина, яка навчилася мислити в межах, заданих символами, сприймає цілісність як єдність протиріч.

У ситуації, коли йшлося про символіку Ма, зринав досвід міфопоетики й психолінгвістики, де слова, що мають форму *ma/mo+r* або *ma/mo+rt/gd/rg*, пов'язують із іменем Великої Богині, яку ще в неоліті називали матір'ю всього суцього. У своєму інваріанті це слово збереглося в імені мікенської богині Ма або Ма-Зивія (*Zivia* або *Divia* значить «богиня»), яку вшановували як Богоматір-Діву; богиня з ідентичним іменем — Ма була і в античній Каппадокії, де її ототожнювали із фригійською Кібелою². Для інтелектуала 1920-х, спрямованого на пізнання інновації слова-міфа в історії, важливою була уся його генеза. Так у сферу його осмислення потрапляли праматір світу в шумерів Мама або Ама, богиня неба у японців Ама, давньогрецькі богині доли Мойри, богиня Майя, яку знали греки, ацтеки, римляни, індійці, богиня Мара (Мора, Кікімора), відома в багатьох міфологіях Західної Європи, Африки та Азії, Марія, Марина, Томар, Артеміда, амазонки тощо. Результатом такого пізнання міг бути висновок, що слово Ма у своєму стосунку до архаїчної Великої Богині мало значення потужного творчого пориву, в якому об'єднані плодючість і нищення, народження і вбивство³. Цю печать божественної життєсмерті зберігають і ті богині, чії імена генетично споріднені з Ма. Окремі — надзвичайно яскраво. Взяти хоча б міфологію маньчжурів,

¹ Яновський Ю. Кров землі. — С. 10.

² Див.: Голан А. Миф и символ. — 2-е изд. — Иерусалим: Тарбут; М.: Рус. лит., 1994. — С. 180.

³ Див.: Там само. — С. 172.

де Мата виступає як покровительською народження, так і жительською світу мертвих, чи міфологію дагестанців, де Мото є духом, який відповідає за народження дітей, але водночас насилає на них смертельні хвороби. Ця фатальна семантична матриця, виявлена в міфології, зберігається, як те видно із тексту Яновського, на усіх стадіях культури. Якщо вести мову про новизну, якої зазнало слово за нових історичних обставин, то вона співвідноситься не тільки із трансформацією його у символ, але й із витворенням ним справді парадоксальної ситуації. Йдеться про вбивство жінки з іменем *Ма* чоловіком з іменем *Матте*. Гомологічність імен означає гомологічність істот, яких вони стосуються: Яновський використовує міфологічну модель, де мати-руйнівниця є водночас коханою жінкою, маргінальність якої мала засвідчити виняткову складність становлення героя у хаотичному потоці життя, а пізнання героєм правди та шлюб з богинею світу виявляли повну перемогу героя над життям. Героїчна авантюра закінчується у Яновського не об'єднанням, а смертю одного із героїв, що в аспекті міфологічного мислення декодується як поява гермафродита: знищивши жінку, чоловік не звільняється від її влади, а вбирає в себе її єство. Хоча персонажі, які об'єднують у собі чоловічі і жіночі первні, досить часто зустрічаються в міфах, вони зазвичай виступають богами, «поява яких пов'язана з певною таємницею: вони підносять розум за грані об'єктивного сприйняття в символічну сферу, де дуалізм відсутній»¹. Таким чином персонаж-гермафродит є знаком повернення світу до тієї первісної цілісності, яку він мав на початку творення. Подаючи Матте як образ, що відноситься до раннього космогонічного циклу, Яновський моделює ситуацію його пострілу в сонце як жест-відповідь на вокатив червоноармійців: «Сонце не хоче бачити таких діл»², яким є чужий вердикт закатування жінки на вітряку. У такий спосіб Матте ідентифікує себе з героєм солярних міфів, досі збережених в архаїчних культурах, які відтворювали світ на початковій стадії формування планетарної системи: він, наділений функцією гармонізації Всесвіту, розстрілює із лука зайві сонця³. Цей постріл окреслюється Яновським і як кінець місії героя, і як початок становлення Людинобога, який прибирає на себе якості божества: письменник подав дуже прозору алузію на табу споглядання сонцем появи людини, що є втіленням бога (відомо ряд міфологічних ситуацій, коли для звершення цієї події обиралися приміщення, куди не потрапляли сонячні промені)⁴.

¹ Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой / пер. с англ. — М.: Рефл-бук, АСТ; К.: Ваклер, 1997. — С. 148. — (Серия «Созвездие мудрости»).

² Яновський Ю. Кров землі. — С. 24.

³ Див.: Иванов В. В. Солярные мифы // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев. — М.: Рос. Энциклопедия, 1997. — Т. 2. — С. 462.

⁴ Див.: Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 1998. — С. 623. — (Классическая философская мысль).

Метафізика лінгвістичної гри Яновського відповідає духові свого часу, який жив сприйманням не тільки потоку становлення, а й зануренням у його глибину. Ігнорування цього моменту може призвести до відчутних втрат у прочитанні письменника. Так трапилося з декодуванням назви його книжки «Прекрасна Ут» (1928). Тлумачення «Ут» як прозорої реалістичної аббревіатури почалося із самоїстифікації автора, який, підкреслюючи свою зневагу до всього, що далеке від реальності, що є символічним, читав її як «Україна трудова». Тонку іронічну гру в цих розважаннях міг відчутти кожен, хто відкривав першу поезію книги:

Вітаю море! Корабельна путь
лежить по всій землі.
По всій землі шляхи пішли,
з Марселю в Сінгапур
морями кораблі ідуть,
пливуть по всій землі.
Вітаймо цю прекрасну Ут,
де море й ліс зійшлись!..
Вітри нам парус поженуть,
біжи вперед, о путь¹.

Просте дотримання правил граматики дозволяє узгодити «прекрасну Ут» і «корабельну путь». А відомий факт обоження українським письменником Джеймса Джойса, якого він називав «революціонером у мові»² за те, що талановитий ірландець звільняв англійську мову від стереотипів, руйнував усталені мовні канони шляхом уведення слів з мов народів колонізованих англійцями земель, а відтак не тільки поповнював її, але й відтворював її архаїчні форми, а тому «вона з-під його руки вибігає омолодженою, брутальною, мало зрозумілою, до біса виразною та сильною»³, дозволяє побачити в Ут ту ж стратегію учуднення мови шляхом відтворення її праформ, які досі зберігають мешканці розкиданих у східних морях островів. Але Яновському, котрий і в умовах пандемії соцреалізму дотримується принципів тексту-лінгвістичного ландшафту, про що свідчить, скажімо, оповідання «Весна» (1949), важливими були не тільки нові для української мови звукосполучення, але й той сенс, який доцивілізаційна свідомість заклала в нього. Яновський у дусі Джойса повертає до поетичного вжитку сам праіндоевропейський корінь *u(e)t, який структурував назви водної та вогняної стихій, утворюючи типову для міфологічної свідомості єдність жіночого й чоловічого первнів⁴. Найбільш переконливим джерелом цього міг бути водно-вогненний синтез,

¹ Яновський Ю. Прекрасна Ут. — С. 29.

² Там само. — С. 17.

³ Там само. — С. 17.

⁴ Див.: Голан А. Миф и символ. — С. 14.

міфологічний топос заходу сонця як спускання його за море: у шумеро-аккадській міфології цю подію супроводжує ім'я бога сонця Уту. Щоденна поява сонця сприймалася як його наповнення водною енергією, одержання сил від води. Варіантом єдності була міфологема живої води, яка в 1947 році буде анонсована в назві відомого роману письменника. Вона ототожнювалася не лише з грозовими потоками, але з хмільними напоями: aqua vita — напій воїнів; захмелілі, вони ставали на битву з будь-яким ворогом, підкорювали всяку небезпеку; вогняна вода позбавляла страху смерті і долала смерть як амріта. Світова міфологія ототожнювала водну і вогняну стихії із джерелом шалу, пориву, потягу до незвіданого. Обраний Яновським варіант усуває із самого початку тривіальні асоціації: його Ут, зважаючи на відому з «Майстра корабля» заглибленість у сферу єгипетської міфології, ймовірно, є аглютинативною формою У-пуа-т — войовничого божества, що мало вигляд вовка, якого вважали «відкривачем шляхів» (місцем його вшанування є місто Сіут (*зр.* Лікополь, «вовче місто»), звідки починався великий караванний шлях¹. Цей бог-провідник, бог-розвідник — близький за своєю функцією до Майстра Корабля, який веде до нового і незнаного, виконуючи при цьому функції охоронця. Ут — не просто назва, не просто слово; це справжній світоглядний комплекс письменника, у якому початок існування і його сутність, зафіксовані в слові, є прагненням, горінням, любов'ю.

Власне, оте глибинне бачення речей і подій Юрій Яновський підкреслив уже в момент свого приходу в літературу. Відомо, його перші поезії — «Море», поміщена в київській російськомовній газеті «Пролетарская правда» 4 червня 1922 року, та «Дзвін», опублікована українською мовою у київській газеті «Більшовик» 17 лютого 1924 року, — були підписані псевдонімом відповідно Ней та Юрій Ней (зрештою, тут маємо не перший жест оновлення власного імені письменника: за церковною метричною книгою він при хрещенні дістав ім'я Григорій). Для пересічного інтелектуала 1920-х це був знак ідеалізації світу справжньої героїки: Мішель Ней (1769—1815) — відомий французький воєначальник, маршал Франції, відважний генерал, який здобув собі славу під час французьких революційних війн, з ім'ям якого пов'язані битви при Ельхінгені, Ільмі, Йєні, Прейсіш-Ейлау, Гутштадті; очоливши 3-й корпус Великої армії, він став одним із героїв Бородіна. Наполеон, як відомо, поклав на нього обов'язок командувати ар'єргардом під час відступу французів із Москви. І хоча потім у житті маршала були прикрі поразки при Карт-Бра й Ватерлоо, польовий суд і розстріл після реставрації Бурбонів, однак в історію він увійшов із характеристикою Наполеона як «найхоробріший із хоробрих». Для Яновського ж

¹ Див.: *Унуам Р. Р.* // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. / гл. ред. С. А. Токарев. — М.: Рос. Энциклопедия, 1997. — Т. 2. — С. 549.

така псевдономізація була чимось більшим, ніж проявом мнемонічного безсмертя героя. Це типова для письменника енігматичних безодень формула героїчного існування як долучення до Всесвіту. Все дуже прозоро: скориставшись логікою полісемантичності продукованих підсвідомістю образів, Яновський вдається до перетину західної версії слова «Ней» зі східною, де «ней» — це турецька поздовжна флейта, яку використовують суфії ордена Мевлеві під час музичних медитацій. Флейта-ней, як і алгоса (грецька подвійна флейта), вважається містиками ідеальними інструментами для відтворення внутрішнього почуття, і в цій системі флейта й алгоса — «інструменти вітру», «які особливо виразно передають сердечні якості, оскільки на них грають «диханням, що є самим життям, тому вони запалюють вогонь серця»¹. Своєю причетністю до самого центру життя — «вогню серця» — «ней»-флейта вирізняється з-поміж інших інструментів. «Інструменти із жильними струнами мають живий ефект, бо вони виготовлені із живих створінь, які колись мали серце; а інструменти із дротяними струнами мають хвилюючий ефект; інструменти перкусії, такі як барабан, виявляють стимулюючий та оживляючий вплив на людину»², — знаходимо в одному із суфійських трактатів. Таким чином, обираючи флейту-нея письменник вибирав засіб для утвердження єдності двох безодень: душі людини і душі Всесвіту. До речі, для Яновського це судження не було тривіальним поетизмом: у відомій йому піфагорійській езотериці відстань від найнижчої до найвищої ноти у флейті вимірюється числом, яке тотожне цілокупності Неба (Всесвіту)³.

Діалектика двох значень слова «ней» — героїчна особистість та найвищий ступінь відчуття світової єдності — мала за результат знак особистого героїзму письменника. Зрештою, це відомий жест особливих людей, які змогли зробити стрибок над власною долею, що обдарувала не тільки талантом, а й неймовірним фізичним болем. Напевно, так справді можна постати над стражданням — стати людиною, котра помістила в собі світ.

Винятковий досвід героїчного становлення Яновський, закоханий в англійську культуру, міг запозичити в Томаса Карлейля, метафізика героя якого на рубежі XIX і XX століть була такою ж драстичною, як і метафізика надлюдини Фрідріха Ніцше. Визначаючи героя як велику людину, джерело природної, оригінальної проникливості, мужності й героїчної шляхетності, англійський мислитель вважає його визначальною рисою відчуття *необхідного* зв'язку зі світом як цілісністю: «Всесвіт уявляється йому страшним і дивним, дійсним, як життя, дійсним, як смерть. Якби навіть усі люди забули про його істинну сутність і жили порожніми привидами, *він не міг би цього зробити*. Вогнистий образ сяє вічно над ним своїм сліпучим

¹ Хазрам Инайят Хан. Мистицизм звука: Сборник. — М.: Сфера, 1997. — С. 251. — (Серия «Суфийское послание»).

² Там само. — С. 251.

³ Див.: Фрагменты ранних греческих философов. — С. 480.

блиском; він там, там над ним: ним не можна знехтувати! Таке, врахуйте, *моє перше визначення великої людини. Маленька людина може також відчувати те ж саме, це* набуток усіх людей, створених Богом; *але велика людина не може жити без цього* (курсив мій. — Г. Х.)¹, — писав він у своїй книзі «Герої, вшанування героїв та героїчне в історії» (1841). Герой, вважав Карлейль, — вогнистий згусток всесвітнього життя, покликаний запалити світ, а відтак — наповнити його енергією творчого оновлення.

У контексті філософії Карлейля псевдономізація Яновського діставала важливий відтінок — потребу нового, яке, за законами героїчної душі, є синонімом не стільки того, чого досі не було, скільки складного, недоступного для сприйняття всіх, оскільки стосується таких цінностей, які для інших або зайві, або чужі, або недосяжні. Відтак відоме одкровення письменника: «Я ніколи не любив ходити по дорогах. Тому я й люблю море, що на ньому кожна дорога нова, і кожне місце — дорога»² — розкриває не тільки потяг до пригод, а й до непростого, незрозумілого, енігматичного, чим завжди було все, що не полишає сліду, як, скажімо, птах у піднебесі, риба у воді або змія на скелі.

Галина Хоменко

¹ *Карлейль Т.* Теперь и прежде / сост., подгот. текста и примеч. Р. К. Медведовой. — М.: Республика, 1994. — С. 40—41. — (Б-ка этической мысли).

² *Яновський Ю.* Майстер корабля. — С. 36.

ВЕРШНИКИ

РОМАН

* * *



ПОДВІЙНЕ КОЛО

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав. Дехто з Андрійового загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потом обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захиляючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здіймалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!»

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився, поранену руку закрив за френч і зіпсував одержу кров'ю. «Та я, мазепо проклятий!» — «Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?»

Високий Андрій став іще вищий, Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами й сірими очима. «А жити тобі хочеться? — питав Оверко. — Коло нашої Дофінівки море собі грає, старий батько Мусій Половець у бінокль видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?»

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм болем на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. «Ну й цирк!» — гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упала на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

«Петлюрівське стерво, — сказав Андрій, — мать-Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма». Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчача, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. «Що тобі оце згадується? — допитувався переможець. — Одеса чи Очаків?» — «А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова...» Оверко перебив, подивився на південний захід. «Майстро́ віятиме, — сказав він, — коли б дощу не навів...» — «І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво. — Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!» — «Цирк? — перепитав Оверко. — Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід — це основа, а найперше — держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!»

«Ну й цирк!» — гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. «Роде, мій роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки амінь».

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...» — «Та рубайте його, козацтво!» — скрикнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо вежі степового неба.

А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукає на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. «Доброго бінокля привіз, Андрію». Над морем устав силует підпрапорщика російської армії, поверхстрокового вояки за веру, царя і отечество, героя Саракамиша й Ерзерума. Та з моря наближалася шаланда, видно було дружні вимахи весел, на хвилю і з хвилі, на хвилю і з хвилі. Хмарка одна кублилася на заході

над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю й дивиться з землі. В шаланді п'ятеро. Видко, що «Ластівка». На кормі людина без кашкета. Троє ознак збігається. Далі буде: «Чи є у вас скумбрія зелена?» — «А вам ночі мало?» Половець зійшов до води, підкотив штани, повернув носа шаланди в море, притримав за корму, потяг її до себе, люди позіскакували, відбувся діалог, з човна вивантажили важкі пакунки, старому Половцю згадалися контрабандистські справи сина Панаса. «Може, динаміт?» — «Ще дужче за динаміт!» — застіялися гості, шаланду виволокли на берег, Іванів товариш пізнав, осміхнувся до старого: «Рибалиш, гвардія, а твій Іван з біляками б'ється?» — «Яка я гвардія, я рибалка». — «Чубенко, поясни йому, що тепер він червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче». Іванів товариш узяв Мусійову руку: «Денікінців обдурили, французів обпливли, друкарня тут, шрифт є, пролетарія всіх стран, соединяйсь», — та лягнув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над Одесою ворушила крайками крил, зривався вітрець, море почорніло. Половець прислухався до плескоти хвиль об камінці, «рокотить, невеличка заворушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із не наших гір».

«Майстро десь зірвався», — сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба.

Чорношличники взялися до кишень порубаного ворога, серед бойовища стримів на списі жовто-блакитний прапор, над степом здіймався південно-західний вітер.

Здалеку закружляв вихор, веретенем устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогук бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновці!», а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав нерівно й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, «наша бере і морда в крові», «тримайся», «слава»,

одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, «роби грязь!» — почулася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

«Зустрілися, браток! — трусонув волоссям, що спадало аж на плечі. — Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили — один мертвий, а другий кволий, ну що — України тобі хочеться?»

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, підїхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. «Дай я його домучу!» — «Дурню, це Оверко». Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. «Оверку, горе моє», — сказав він голосом старої Половчихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

«Махновський душогубе, — тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, — ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою». Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю.

«Іменем батька Нестора Махна, — реготав Панас, — призначаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія — утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії — одрубати голову». Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на грего — протилежний вітер, грего підганяв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав докупи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, «дайте пити», — сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: «Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, «рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу востає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?»

«Проклинаю тебе...» — «Почекай проклинати, я вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і

поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по «просвітах» в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?»

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душогубе махновський, злодюго каторжний, у бога, в світ, у ясний день...» Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, «дощем запахло, хлопці, по конях!» За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не прогавити когось чужого, а в береговій печері йде робота. Чубенко там за старшого, здоровий за трьох, так тими руками машину гне, що не встигаєш і папір підкладати. А паперу ціла купа, на весь берег вистачило б курити, і є собі по-нашому, а є такою й он такою мовою, для французьких матросів та грецької піхоти. Хто зна, по-якому вони там говорять, на всіх треба настачити, бо знову ж — ревком. Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку з Одеси — людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постать. У біноклі вона стала солдатом.

Рибалка обдивився, чи добре замасковано небезпечну печеру, відійшов далі по берегу, заходився коло сіток на приколах, солдати наближалися. Над Одесою йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближалися. Грего посівав море дощем, тільки чомусь не видно патруля, може, він потім прийде машиною або моторкою. Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кошаві руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетні-сини оступали його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один з них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить, — «по-якому ти з ним говоритимеш?» Солдат підійшов щільно — чорнявий і тендітний, — «по-якому ти з ним говоритимеш?» — «Скумбрії зеленої», — почув Половець. — «А вам ночі мало?» — не думаючи, одповів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне.

«Закопати треба, — сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка, — клятий був босяцюра». Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий — цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосягне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко, — таке кляте Половецьке насіння!

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, «ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!»

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Ляснули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета. Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить, «здавайся! кидай зброю! червоні! червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, «хлопці, за мною! махновці не здаються!», спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари, і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

«От де зустрілися, Панасе», — сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й увесь час смикалось, «та тут і Сашко», — посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили: «Проклятий байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуні, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!»

«З тобою мова буде потім, — сказав Іван, — а я служу революції, інтернаціоналу», — і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

«Хлопці, — сказав Іван, — от і скінчилася ваша служба в зрадника й бандита батька Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й некрасиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя, — ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі, як один, до перемоги, хай живе радянська влада, Червона армія!»

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. «Це — близько смерть», — подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: «Чи чуєш,

Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс».

«Проклинаю тебе, — закричав Панас в агонії, — проклинаю моєю останньою хвилиною!» Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

«Стріляй і мене, — сказав Іванові клятий Сашко, — стріляй, байстріюче». — «Бісової душі вилупок», — промимрив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навіяв тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів, — «одного роду, — сказав Герт, — та не одного з тобою класу».

ДИТИНСТВО

Перекопська рівнина починається за Дніпром, на південь від Каховки, смуга пісків тягнеться вздовж ріки з південного заходу, незайманий степ аж до Мелітопольщини, на півдні — Чорне море, і Джарилгачська затока, і саме місто Перекоп на вузькому суходолі, що завжди правив за ворота до Криму. Рівна, безмежна просторінь (як на масштаби двох людських ніг), гола рівнина без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню, небо не синє, як за Дніпром, а кольору ніжних блакитних перських шовків, небо Криму над степовим безмежжям.

Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, тоді по ній ходили люті й прокляті хуговії, а по селах плодилися степовики, і один із них народився в цьому степу, до Перекопа — п'ять годин ходи; і ріс серед степу, а його смалило сонце та обпікав вітер, і завше йому хотілося їсти, бо народився в бідній хаті, і першим спогадом дитинства був степ.

Комусь, не степовикові, не зрозуміло, як живуть люди на голій, порожній рівнині, а малий Данилко виходив крадько-

ма з хати, покинувши сестру, коло якої був за няньку, степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її!). І скільки всіляких ласощів росте на степу, яких можна попоїсти, і потім приблукати до батька, що пасе ватагу панських овець, мов військо, а батько дасть шкоринку з хліба й маленьку цибулинку та солі до неї.

На степу росте багато їстівного зела, треба лише знати, яке з нього можна їсти, щоб, бува, блекоти не вхопити чи жаб'ячого маку, а різні там брандушки, або козельці, або молочайчик (не той, що по толоці росте), або пасльон та дикий мак, — це все неабиякі ласощі, степові гостинці. І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі — то тільки вмій прислухатися — шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки на синьому повітрі, тоді здасться, що сам летиш у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш — скільки живих друзів у тебе в степу.

І жайворонок, що загубився в небі, співаючи жайворонісі, і орел, що повис на вітрі, ледве ворушачи кінчиками крил, виглядає здобич, чорногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок — зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свистить, цвіркунці — одне пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на весіллі.

І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, і як вони лежать на дні провалля — як решета, як сковороди, чи як жовті п'ятаки?

Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається смерком додому. Його перестриває друг, повідає, як дратувалися мати і як заходилося плачем немовля, котрого покинув Данилко, і мати, мабуть, битимуть, та не треба цього боятися, ось підемо вдвох до вечері й повечереємо, а при мені вона не битиме, і потім воно й не болітиме, коли гаразд наїсися, то, виходить, треба добре наїстися і нічого не боятися. Вони йдуть удвох до хати і заходять на подвір'я, правнук Данилко і прадід Данило, старе, як мале, казали люди, бачивши їх, і під хатою стоїть сирно, а на ньому розкішна вечеря: кислий-прекислий сирівець та ячні коржі.

І до прадіда прийшовши, котрий спав у повітці, Данилко витирав сльози, бо мимоволі набігали на очі, добре б'ється ота клята мати, друга б уже пересердилась за цілий день,

«боліло? — питав прадід Данило, — а ти не зважай, бо вона господиня і гірко працює, вона нас годує, то хай і б'є, а батько твій ледащо й п'яниця, його знову проженуть од ватаги, то не вилазитиме з корчми, хлопець гордий і нікому не поклониться, а людям треба кланятись і решпекту давати, інакше не проживеш, житимеш, як оце я, серед степу голий, серед людей голодний». Та Данилко спав, притулившись до прадіда, спав без усіх отих мислей, що приходять з роками, спав, як трава, що нахиталася за день.

І всі весни його дитинства склалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкові господарем степових звичаїв. І щороку весна приходила краща й дужча, починав її баба к, що прокидався на Явдоху до сходу сонця й свистів.

Прадід примічав, звідки в цей день вітер, коли з Дніпра — риба ловитиметься, коли із степу — добре на бджоли, коли з низу — буде врожай; а побачивши першу ластівку, треба було кинути на неї жменю землі — «на тобі, ластівко, на гніздо!», ластівки не летять у вирій, а, зчепившись ніжками, зимують на дні моря, ріки чи криниці.

Далі з'являвся голубий ряст, а прадід наказував зірвати його швиденько і топтати, приказуючи: «топчу, топчу ряст, дай, Боже, потоптати й того року діждати!», а хто не встигне — тому на той рік рясту не топтати, на лаві лежати, і ряст у Данилка був дивним тройзіллям, і казав Данилко за всіма, коли хтось трудний одужав: — «о, вже виліз на ряст!»

А перший грім, цей весняний будило, після нього земля розмерзається до краю, а дівчата біжать стрімголов умитися з криниці і втертися червоним поясом — на красу, а хлопці беруться за риг хати й силкуються підняти — на силу, і тільки після першого грому вечеряють надворі, а не в хаті, о, перший грім весни!

На Сорок святих, коли день порівняється з ніччю, у школу вчительці треба нести сорок бубликів, по хатах печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями, всі діти в школі ласують цими жайворонками, а в Данилка жайворонки із ячного тіста, і мати плакала, не маючи й жмені пшеничного борошна. Данилко не розумів такого смутку і з гордістю показував усім у школі свого бравенького жайворонка, він тюрлюнчав за нього і робив йому гніздечко, а крильця були ловкенькі, о, та мати вміє зробити жайворонка, між усіма жайворонками — він справжній жайворон! А всередині у ньому запечено травинку, і вона солодка, як мед, багатші школярі давали вже за нього й бублика городського, та ба, хіба в городі бачили коли-небудь такого жайворонка?

Данилко поклав його перед себе на парті і, пишучи у зошит, одно милувався із свого укоханця, що сидів біля ка-ламарця, мов живий, і скоса поглядав на Данилків важкий труд, і справа кінчалася тим, що Данилко віддав свого жайворонка аж за п'ять пшеничних і поніс додому за пазухою: і мама скуштує пшеничного жайворонка, і дід Данило, і п'яничка-батько, і він, Данилко, та й сестра Вустя посмокче одного, бо зубів у неї ще ж немає!

А на Теплому Олексі сусіда виставляє з льоху бджіл на сонце, і вони як не подуріють з радості, вилізе тобі таке кволеньке з колоди, обігріється на сонці й літає-літає, аж очі заболять на нього дивитися, і швидко цілі рої літають над пасікою, а сусіда кадить ладаном, і десь незабаром приходить середохресний тиждень, коли піст перед Великоднем ламається надвоє, і кажуть старі люди, що чути буває хруст.

У хаті холодно і немає хліба, тільки перепічки та кислі буряки, мама поставили Данилка у куток і молять Богу: проказують молитви, щоб Данилко їх повторював, а Данилко все прислухається, чи не хрусне ота середа-хрестці, коли піст ламається надвоє, і хрусту щось не чути, і молитву вже скінчено, і Данилко тоді молиться сам із справжнім натхненням — тієї улюбленої молитви, що його навчив прадід Данило: «Дай мені, Боже, картоплі, киселю й розум добрий».

У Вербну неділю прадід приходив рано з церкви й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!» І свячену вербу ховають за ікону. Це найдужчі ліки, коли дитина сохне і жовтіє та висихає. Тоді мати вербу тую варять, а воду зливають у ночви і при повному місяці купають малу Вустю й приказують: «Місяцю Адаме, ім'я тобі Овраме! Дай тіла на ці кості, а як не даси, то прийми мощі!»

Прадід Данило сміється, ставши на місяці посеред двору — «корови тобі треба, дівко, га!»

Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою, а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло — весну славити, і співають — «а вже весна, а вже красна із стріх вода капле, із стріх вода капле, із стріх вода кап-ле. Молодому козаченьку мандрівочка пахне, мандрівочка пахне, мандрівочка пах-не». І в роботу, і в дозвілля, на панських ланах і на своїх горьованих, натщесерце і попоївши, після голодної зими — дівчата співають і славлять весну, а парубоччя табориться округ них, така вже степова вдача — в усіх світах співати, і навряд чи хто в світі так співає, як степовики.

Так у співах та в каторжній роботі кінчається березень і починається місяць квітень, коли все зацвітає — біла береза і проліски, золотий горицвіт та пухнастий срібно-бузковий сон. І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, іде дощ краплистий, збиваючи легенький пил і паруючи, діти, замурзані й голодні, бігають під дощем: «Дощику, дощику! зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку, дубочок схитнувся, а дощик линувся».

Данилко колише малу Вустю й не може вибігти на дощ, і коли вже вона вмере, а її покладуть на лаву, як дорослу, дід Данило прочитає псалтиря, наче вона й справді щось зрозуміє з тої шкуратяної книги, а потім мама мусить спекти добрих пирогів з картоплею чи з квасолею, щоб пом'янути Вустину душу, хоч маленьку й уредну, проте людську душу, яка без поминання і з хати не вилетить.

А як добре пахнуть мертві, коли їх покладуть на лаву, у віконце простягаються сонячні руки, прадід Данило читає з книги — псалтиря, вогник над свічкою ворухиться, як бджола коло квітки, пахне мертвяком і стружками з сосни, можна сидіти в куточку і довго-предовго дивитися, що на лаві лежить чужий чоловік — жовтий, мов Бог на іконі, а над ним літає його душа, і треба поглядати на склянку меду, що стоїть на покуті, з неї душа п'є мед, і меду меншає, а душі так і не видно, — яка вона в того дядька була — як жайворон чи як ластівка, а мо', метеликом чи й великим кусючим джмелем.

Пиріг з квасолею дуже смачний і м'який, Данилко його їсть натхненно, пам'ятаючи, що це за упокій, а тітка того мертвого дядька така дурна, що зовсім забуває, скільки пирогів дала вона Данилкові, хоч бери й десятий — нічого тобі не скаже і лише голосить укупі з сусідками. Дуже наїдно, коли хтось умирає — без Данилка та справа не обходиться: прадіда кличуть читати, а правнук іде за поминальника, отак удвох і годуються, а надворі весна, і теплий дощик збиває кураву, і піт перед Великоднем котиться вже, як горіх.

А білий тиждень, коли білять хати, чепурять подвір'я, Данилкова мати, хоч і бідна господиня, що й кози в дворі не має, а й вона той двір обмете й обміє, і хату обмережить цяточками й рожами, коло печі цілісінький день товчеться, і нема ні в кого на селі такого хисту прикрасити піч.

І все село те знає та кличе її, Ригориху, і вона малює піч синім і червоним, чорним і рудим, жовтим і зеленим, як учила її покійна мати, згадуючи далеку свою батьківщину побіля міста Золотоноші, звідки було її взято. От за такою роботою білий тиждень і кінчається, настає Великдень, він

пов'язується у Данилка з материними сльозами, бо батько не вилазить із чужих хат і випиває з усіма, хто його частує.

І цього чабана Ригора частували всі, і Ригор лаяв багатирів, у яких пив, розповідав байки про попівські діла і кричав, і проклинав пропаше життя, а його слухали й не перебивали, бо знали всі, що Ригор зараз заспіває, а після того співу нічого вже людині не треба.

Данилко знаходив батька й вів додому, дорогою він лаяв його всіма словами, які чув од мами, а Ригор ішов, намагаючись іти рівно, і плакав усю дорогу. Дечії хлопці й дражнили Данилка таким батьком, та Данилко, притуливши батька до чийхось воріт, хутенько наздоганяв хлопців і розпочинав жорстоку баталію, бився сам проти кількох і повертав до батька заюшений кров'ю, з подертою сорочиною, проте переможний, примусивши поважати нетверезість свого батька й віднявши для повноти перемоги великодні гостинці у розгромленого ворога.

У хаті сиділа коло стола мати й сидів прадід, на столі бідне розговіння, суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб, і п'яничка нарізав його хрестом і скибочками, як господар дому, і роздавав родині. У матері по кам'яному обличчю котились сльози й падали на хліб. Данилко сидів затятий і клятий після битви за честь роду, прадід Данило блискав очима з-під кошлатих брів, і Великдень був Данилкові за напасть, бо стільки баталій, скільки одбував він цього великого весняного свята, вистачило б іншому хлопцеві на цілий рік. Данилко віднімав у багатих сопліїв паску й крашанки, за нейтралітет гоїдався на чужих гоїдалках, годував мишей свяченими крихтами і придивлявся, як саме миші перетворюються через цей гріх на летючих кажанів.

І Великдень був у ясній оді весняних днів несправжнім святом, і краще було на проводах, коли все село збиралося на гробки поминати родичів, і з кожною могилою христосувалось та сідало над своїми й поминало. Чарка кружляла од старого до малого, «нехай спочивають, та нас дожидають», «щоб їм легко лежати і землю держати», і коли батько Ригор заводив про Страшний суд — люди сходилися звідусіль, і шкандибали старці — «та подайте ж ви, матінко моя, подайте», і мама сиділа зажурено над бабиною могилою, «а до нас Страшний суд наближається», — співав батько Ригор.

Прадід Данило випивав добру чарку й заїдав цибулею, «як прийде Страшний суд до нас — треба помирати, і яке було багатство — треба покидати», і всі весни Данилкового дитинства склалися в одну, на рівному таврійському степу проходило його життя, обсяжність і простір землі запали в

свідомість, як дитинство, і місяць травень, коли наростає трава на сіно й на ліки, розквітав після Юрієвого дня.

Тоді святити царини, і золоті попи вимахували кадилами, а Данилко був у півчій, «як випадуть у травні три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки», і святити криниці й колодязі, зело й воду, примічали, коли зозуля закує — щоб не на голе дерево, бо буде неврожай, цілющу для очей збирали в пляшечку Юрійову росу, чередники й чабани постилися цього дня, щоб умовити самого Юра, бо вовк уважається за його святу собаку й не зачепить тоді товару, і місяць травень надходив, і зацвітав щедро густий терен.

І ось Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ, просто на південь, перед ними розступилася голуба далина, вирости на південному обрії над далеким морем прекучеряві хмарки, мов крайсвітній вишневий розквітлий сад.

Прадід ішов і співав гайдамацької пісні про школяра — «аж ось іде школярець польської натури, на нім штани-шаровари з свинячої шкіри», а Данилко брів, спостерігаючи, як неймовірно росли на небі білі вишневі дерева, аж пережилися по цей бік, вітер і павітер дме там у височині, обриваючи біле галуззя розквітлих вишень.

Данилко заплющував очі перед таким височезним світом, коло такого старезного прадіда, що йде собі й підспівує старих пісень і повідає Данилкові казки й приказки, як зветься кожна трава і яка квітка на яку користь.

І треба багато ходити в житті — тоді побачиш, яке воно є, що й умирати не хочеться, і рід наш увесь ходючий, батьки й прабатьки, то й Данилко, мабуть, ходитиме, доки й ноги не відпадуть. Рід завзятий і непосидючий, козакували й землю робили, на Пслі осілися, село було Турбаї, тої турбації, турботи й турбанини повне жило, от і були ті люди турбаї справжні, а пан собі думав з них кріпаків мати, а в Катерини-цариці полюбовник був із запорозького коша — Грицько Нечоса, і сказав турбаям про таку рахубу, стали турбаї козачих своїх прав допоминатися, а пан їхні метрики з церкви покрав та попалив, і суд не міг козачих прав ізнайти, то турбаї й повбивали панів і побили суд, і одбивалися п'ять років. Та військо оступило голодранців, і смерть прийшла. А той Грицько Нечоса характерник був, як і всі запорожці, пройшов крізь військо і турбаїв вивів, і повів на дві сторони: до Дністра й до Перекопу, і ми з роду турбаїв, не були кріпаками зроду-віку, і Данилко хай не буде.

«Заставили школяра «Отче наш» читати, самі стали вегерями боки витинати», сьогодні Миколай Весняний саме святить воду, підглянемо потихеньку, як він ходитиме по морю

й кропилом святитиме воду, щоб людям можна було купатися. Отак ходить по морю з кропилом та й бризкає, а кому лучиться втопитися на той час, то зараз витягне, обсушить і в шинок заведе, «отче наш, іже єсть, та ще й буде воля, не веди нас в огірки та поведи нас у диньки», і гайдамацька пісня була довга-предовга.

Отак ішли великий день і все панською землею, «землі в пана, як сказу», побачили море, у рибалок підгодувалися, «немає хліба над наш рибальський, а ви, гречкосії, гречку сієте, цей дід, мабуть, і той світ пішки пройшов, ба який сухий та чорний, вип'ємо, діду, по чарці, чи що, сам Миколай сьогодні по морю ходить, а ми, бач, берег obleжуємо».

Прадід Данило пив чарку, сонце заходило, не поспішаючи, морем пливла навантажена шхуна і тримала курс на захід — повз Джарилгачську косу, острів Тендру, Кінбурнську косу й Очаків, пливучи на Збур'ївку, Голу Пристань, Кардашин чи Олешки, а може, й у самий Херсон, Британи, Каховку.

Прадід Данило розповідав рибалкам різну бувальщину та співав старовинних оковитих пісень, рибалки слухали, роззявивши роти, «такого діда й чорт довбнею не доб'є», і Данилко сам дивувався — отаким він прадіда ніколи не бачив, скільки сили ще було в його кощавому тілі, сутеніло над морем і на березі, хлюпіт хвиль і запах неосяжного вечірнього степу.

Рибалки купалися й запливали далеко в море, а прадід купався при березі. Данилко брѳохався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися. Прадід вигріб у землі затишну ямку і вмостив там Данилка, а сам стояв поруч і дивився на безкрайність зір і вдивлявся в темряву і наче ріс у синьому просторі — не міг надивитися і не міг надуматись, а Данилко солодко заснув, попискуючи вві сні, як щеня.

І ранок був пізній, коли Данилко прокинувся, а прадід стояв, як і звечора, берег порожній — рибалки поїхали на лови, «ходімо, синку, — сказав прадід, — сьогодні Симона Зілота і копають цілющі трави, ходімо натщесерце пракорінь шукати, щоб тобі довго ще топтати грішну землю, а мені стати на одвіт».

Голос прадідів був урочистий і потойбічний, вони пішли од моря й заглибилися в степ, лощинками ще легка пара підносилася з трав, степовий великий птах ширяв попід небом, ні вітерцю, ні мови, і ось ніби на найвище вийшли місце. Сонце пекло й розморювало, Данилко ніс повні руки трав і корінців, і квітів; дажкорінь пах солодким хлібом, «ось тобі, Данилку, і степовий турецький сльоз», — сказав прадід і нахилився до квітки, і раптом підломився в ногах і розкинув

руки, мов обіймаючи землю, упав, мов тайну почувши, за-дерлася в траві біла борода, мутні очі блимнули на Данилка, «топчи землю, синок», і прадід став неживий.

Тоді Данилко озирнувся навколо і вперше відчув себе самотнім і, мов вітер дмухнув його з місця, побіг безвісти під пекучим сонцем степу, і відстань між прадідом та правнуком усе збільшувалась і збільшувалась, наче природа аж тепер схотіла відновити оту рівновагу поколінь.

ШАЛАНДА В МОРІ

Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки. Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме й справжній штормило, на березі стояла стара Половчиха, одяга на ній віялась, мов на кам'яній, вона була висока та сувора, як у пісні.

Одесу видно по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси, лагодять на неї мотор чи парову машину. Одеса переживала чергову морську зиму, вітри всіх напрямків не минали її, тумани з моря заходили часом — мокрі, густі, сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрит Одесу. Половчиха стояла нерухомо, обіч поралися коло шаланд на березі рибалки з артілі, море виштовхувало на землю шматки криги, холод проймав до кісток, трамонтан дмухав широкою, рівною зливою. Була надморська зима, зимовий туман, за його запоною гримів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі, засвітився одеський маяк, смуги червоні й зелені, промені червоні й зелені.

Половчиха, вирядивши в море чоловіка, виглядала його шаланду, її серце обдував трамонтан, її серце ладне було вискочити з грудей, а з моря йшли холод та гуркіт, море зажерливо рехло, схопивши її Мусія. Вона не показувала перед морем страху, вона мовчки стояла на березі — висока й сувора, їй здавалося, що вона — маяк негасимої сили.

«Ой, пішов ти в море, Мусієчку, — голосила вона мовчки, — та й слід твій солоня вода змила. Та коли б я знала та бачила, я б той слідок долонями пригортала та до берега тебе покликкала. Ой, подми, вітре-трамонтане, оджени в море негоду та оджени й тумани, а я стоятиму тут самотня до краю, і хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла».

І після довгих віків показалаь шаланда в морі, ледве мріла вона серед хвиль, надовго ховалася за водяними горбами, з'являлася на хвильку і впірнала, мов у безодню. Вона билася з штормом груди в груди, а на березі лише шерхіт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина — самотня вона серед водяних гір. Розгойдує її море, кидає через хвилі, прошиває нею хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа, тільки ж — не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега!

Стара Половчиха не зводила з них очей, її серце було з шаландою, на березі гомоніли рибалки з Мусійової артїлі, з селища бігли діти до моря. На березі виріс натовп, осторонь стояла стара степовичка Половчиха, вона мужньо дивилася на боротьбу її чоловіка; туман кублився над морем, був лютий холод.

«Гребуть, — сказав хтось, — та хіба допоможеш їм у такий шторм?» Молодші рибалки кинулися до шаланд, їм заступили дорогу старші, «не дурій, хлопці, шаланди загинуть, і вас краби поїдять, а артіль наша бідна, голова артїлі Мусій Половець, він нам за шаланди голови поодриває, коли живий впливе».

Стара Половчиха побачила, як зламалося весло, бо шаланда стала кружляти, на очах у всього берега двічі обкрутилася на місці, її вдарила одна хвиля, її штовхнула друга, підкинула, повернула, посуда пішла під воду. Рибалки тоді кинулися до шаланд, посунули до моря «Ластівку» — гордість цілої артїлі, сіло четверо велетнів, піднялися в повітря весла, щоб одразу вискочити на хвилю, на лахмату, височенну хвилю. «Ластівку» звалило набік, купа криги вдарила її по обшивці, вода ринула через борт, рибалки опинилися у воді, вони стали рятувати «Ластівку». Хвиля збивала їх до купи, крига ранила їм голови, вони вчепилися в «Ластівку», з берега кинули їм кінець із зашморгом, вони прив'язали його до човна й витягли «Ластівку» на берег.

На хвилях видко було Мусійову шаланду, вона блукала догори кілем, натовп рибалок поздіймав шапки, і в цей час побачили у морі помах людської руки. Хтось плив серед крижаного моря, плив до берега, плив наввимашки, рівна вигрібав руками, його хвиля відносила назад у море, назад у морський туман. Він простував до берега.

Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя і вихилив склянку спирту, поліз у воду, одразу став синій, а на березі розмотували кінець, і велетень плив назустріч людині в морі. Його біла крига, та він вплив на чисте, за ним волочилася мотузка, а людина вже зовсім конала серед хвиль, вона лежала на спині, її кидало на всі боки, велетень-рибалка плив і плив.

Та вийшло, що людина не гинула, вона од холоду втратила була свідомість і почала, очунявши, щосили вигрібатися до берега. Зустріч відбулася серед хвиль, і плавці довго не могли схопитися за руки, їх усе розбивала хвиля, та нарешті їм пощастило, мотузка тоді напнулася до берега, як жила, десятки рук ухопилися за неї, десятки рук потягли гуртом. Плавці мчали до берега, захлинаючись водою, пробиваючись крізь кригу. Чужа людина вилізла на берег і не могла звестися на босі ноги. Половчиха впізнала Чубенка. Він весь задубів, у ньому лише калатало гаряче живе серце, його підхопили під руки, — «товариші, — сказав Чубенко через силу, — я плачу за героєм революції, що визволив мене з французької плаваючої тюрми». І всі пішли від моря, а стара Половчиха залишилася стояти на березі, висока та сувора, як у пісні.

У морі видко перекинуту шаланду, там загинув її чоловік, Мусій Половець, він чимало пожив на світі, од нього зла не бачила, був справний рибалка на Чорному морі під Одесою, і чи завжди так буває, що молоде впливає, а старе гине. Із Дофінівки прибіг хлопчина — «бабо, а діда Мусія не буде, бо той дядько казали, що упірнув дід Мусій двічі й потім щез, а дядько упірнули за ним і вдарилися головою об човна, і не буде вже діда Мусія».

Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, мов кам'яну, шторм не вгавав, крига трощилася одна об одну, туман сунувся до берега. Одеський маяк миготів червоно та зелено.

Половчиха подумала за своє дівоцтво, дівування в Очаківі, хазяї трамбаків сваталися до неї, а що вже шаланд, баркасів, моторок, яхт! Вона була доброго рибальського роду, доброї степової крові, її взяв за себе Мусій Половець — дофінівський рибалка, непоказний хлопець, нижчий од неї на цілу голову. Та така вже любов і так вона парує. Половчиха стала до бою за життя, за рибу, стала поруч Мусія, і наплодили вони хлопців повну хату.

Хлопці виростали коло моря, тісно стало в хаті од їхніх дужих плечей, а Половчиха тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі.

Сини повиростали й розійшлися, Андрій вдався у дядька Сидора, таке ж ледащо й не знати що, а Панас привозив матері контрабандні хустки й серги, шовк і коньяк, Половчиха складала все до скрині та боялася за Панаса. Вона його важко народжувала, і він їй став дорожчий, виходила вночі до моря, їй все здавалося, що чує плескіт його весел і треба рятувати від погоні. А Оверко — той артист і грав з греками

у «Просвіті» та читав книжки, написані по-нашому. На дядькові гроші в семінарії вчився, рибалка з нього був ніякий, а й його жалко, не чути за нього давно, і Панаса не чути, та й Андрія, мабуть, убито, бо снівся під вінцем.

Тільки Іван працює на заводі і робить революцію, і Мусій ховає гвинтівки (хоч в Одесі й стоять французи). Серед них є й наші, вони приходили по прокламації і раз налякали Мусія до смерті.

Перекинута шаланда гойдалася на хвилях, шторм лютував без угаву. Половчисі здалося, що шаланда поближчала. Її море приб'є до берега, тоді треба виволокти і врятувати, і артіль подякує — без шаланди риби не наловиш. Посуда наближалася до берега неухильно, невідступно, ступінь за ступенем, хвилина за хвилиною.

Половчиха стала чекати шаланди, щоб зберегти артільне добро, вона підійшла до самої води, хвиля обхлюпала її до колін. Шаланда сунулась ближче і ближче, вже чути, як стукається об неї крига, вже видно її засмолене дно, і кільова дошка витикається з води. Хвиля перекочувалась через чорне плисквате днище, серце Половчихи захолонуло, за шаландою щось волочилося по воді, видувалося на воді лахміття.

Жінка дивилася й боялася роздивитися, море їй приносило покору, море їй прибивало до берега, певно, і тіло Мусія Половця. Буде над чим поплакати й потужити, і поховати на рибальському цвинтарі, де лежать самі жінки та діти, а чоловіки лише мріють там лягти, і лягають у морі на глибині, під зеленим парусом хвилі.

Половчиха дивилася та боялася роздивитися, їй хотілося крикнути й покликати свого Мусієчка, хвиля біла її по ногах, крига черкала по литках, шаланда вже зовсім була близько. Вона сунулась носом на берег, хвиля гуркотіла камінням на мілкому. Половчиха хотіла витягти посуду, а потім тужити коло чоловіка, вона вже бачила його тіло у мутній воді, серце їй щеміло, і руки не почували ваги шаланди, і тоді до неї озвався голос. Вона скрикнула, бо то був голос її чоловіка, голос стомлений і рідний.

«Наша артіль бідна, — сказав старий, — і кидати шаланду в морі не годиться. Я — голова артілі, то мусив і рятувати, а Чубенко, мабуть, доплив добре, здоровий і завзятий, ніяк не хотів плисти без мене, аж поки я не пірнув під перекинуту шаланду, а він усе гукає, та все пірнає, шукаючи мене».

Старий Половець став на мілкому з чоботом у руці й викинув чобіт на берег та почав поратися коло шаланди. Половчиха заходилась йому допомагати, лютий трамонтан заморожував душу, берег був пустельний, його штурмувало

море. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни.

І подружжя Половців пішло до домівки. Вони йшли, преніжно обнявшись, їм у вічі дмухав трамонтан, позаду калатало море, вони йшли впевнено й дружно, як ходили ціле життя.

БАТАЛЬЙОН ШВЕДА

Херсон — місто греків-вигнанців, чиновництва, рибалок, цвіте липа могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південному, по-липневому, по-новому — в цей палючий дев'ятсот дев'ятнадцятий рік. Цвіте липа й пахне неймовірно, тече вулицями повною водою, марширує олешківський партизанський загін у складі двох босих сотень — батальйон Шведа.

Веде його молодий комісар, товариш Данило Чабан, цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задушливому мареві. Позад олешківців рівно одбиває ногу ще й матроський загін — у чорних бушлатах, формених штанах, черевиках, на потилицях в'ються стрічки з моряцьких шапок. Перед олешківцями брязкає з усієї сили тарелями гарнізонний оркестр, капельдудка вимахує паличкою і поправляє на носі пенсне: славетний на все місто корнетист, що поєднав свою долю з батальйоном Шведа, тримає в трепеті місцевих Чайковських та Римських-Корсакових і стане згодом героєм.

Цвіте липа, мов кипить уключ кожне дерево зокрема, виріє дух липи над Херсоном, п'янкий і гострий, перед оркестром іде сам командир босого батальйону — товариш Швед, олешківський морячок. На ногах у нього бряжчать шпори, довга нікельована кавалерійська шабля гримить по брукові, товариш Швед, як і кожний моряк, мріє про кінноту й потроху вростає в цей красивий жанр військової професії.

О, дев'ятнадцятий рік поразок і перемог, кривавий рік історичних баталій і нелюдських битв, критичний по силі, незламний по волі, затятий і ніжний, наріжний і вузловий, безсонний дев'ятнадцятий рік! Рік оборони Луганська і мужніх маршів під Царицин, рік боїв із французами, греками, німцями — під Миколаєвом та Одесою, рік героїчного, славетного відходу Таманської армії товариша Ковтюха, рік зрад Григор'єва й Махна. Рік Сталіна, Фрунзе, Ворошилова, Будьонного, Чапаєва, Щорса, і Херсон стоїть під липневою спекою дев'ятнадцятого року, його затопила липа, за Дніпром — білі, Харків, Катеринослав, Царицин захопили білі армії, Херсон стоїть, як півострів, у ворожому морі, і військо Денікіна котиться невпинними маршами на Москву. Та ще не робили свого прориву під Кастор-

ною товариші Ворошилов та Будьонний, ще юний Віталій Приймак не водив дивізії Червоного козацтва у легендарні рейди, ще місяць липень і херсонська спека! Встає далина великих боїв, шаліє пахуча, невідступна урочистість херсонських лип, о, зятятий і ніжний дев'ятнадцятий рік!

І капельдудка вимахує паличкою натхненно й велично, немов диригуючи всіма оркестрами революції, немов диригуючи запахами лип, і музиканти покірно дмухають у мідні свої страховища. Товариш Данило веде батальйон босих олешківських морячків, з яких потроху та помалу виростає військова одиниця, їм усім видано на цей день зелененькі штанці й військові сорочки старої армії, на жовтих поясах — патрони, ідуть влад і твердо ставлять ногу.

Товариш Швед довго вибирав напередодні шлях параду і наказав прочистити путь батальйонові через плац, щоб не було під ногами реп'яхів, баранчиків, будяків, кураю й іншої кольки, щоб не було під ногами битого скла і щоб по-геройському можна було пройти церемоніальним маршем перед старим більшовиком-політкаторжанином, пройти, не дивлячись під ноги, одбиваючи крок босими п'ятами. Олешківський батальйон Червоної гвардії хотів показати, що він уміє не лише по-простому битися з білими, а й устроити комусь гнота гвардійським плацпарадом.

От і йде херсонський гарнізон на чолі з товаришем Шведом, прямує до плацу, де на трибуні вже стоїть весь ревком і приїжджий гість, що півжиття свого ходив у залізі від тюряги до тюряги. І тікав удало, а також і невдало, легені йому одбито самодержавницькими чобітьми, нирки потрошено прикладами, а вуха поглушені приставськими кулаками, очі короткозорі від темряви казематів, кістки ревматичні від прекрасного каторжного життя.

Він стоїть на трибуні, сонце пече, запах липи повіває на плац, за Дніпром мріють плавні і Олешки, над ериками і Конкою зеленяться очерети й верби. На плац виходить товариш Швед, гарнізонний оркестр, червоний оксамитний стяг, виходить товариш Данило на чолі олешківського босого загону, славного в боях і не зовсім битого на плацпарадній муштрі.

Мешканці оточують плац, придивляючись до захисників революції, оркестр сьє й гримить, блискає й гупає, сине гаряче небо підноситься вище й вище, стає голубішим та прозорішим.

Політкаторжанин говорить промову, посилаючи у бій за революцію херсонський гарнізон, з Олешок білі починають бомбардувати Херсон шестидюймовими гарматами, глядачі тоді біжать по домівках ховати від снарядів скотину. Парад

іде своїм порядком, Швед непомітним рухом відкидає з дороги гострий шматок пляшки, оleshківські партизани марширують, як святі, а приїжджі з Миколаєва матроси чомусь раптом біжать, хоч ніхто їм цього не командував, снаряд вилітає і вибухає коло плацу, матроси падають де хто біг.

Капельдудка, не розгубившись, шкварить польку-кокетку, і оркестр за працею забуває про страх, «струнко, орли і гвардія!» — кричить товариш Швед і салютує, як уміє, шаблею. Гарячий день пахне нагрітою липою. «Ура гвардії!» — гукає політкаторжанин. Він мружить очі й вдихає прекрасне дніпровське повітря, вибухи снарядів здаються йому салютами волі й життю.

Оleshківці йдуть, терплячи кольку й гарматний обстріл, думають про солодкий дим кухні, про шеврові чоботи білого офіцера, про шаблю товариша Шведа й про інші бойові речі.

Бомбардування триває, снаряди падають по вулицях, по садках, по будинках, матроський загін смалить Говардівською до вокзалу, змотавши вудки. На вокзалі названі матроси крутять мітинжок і вимагають паровоза, щоб майнути додому. І вони зовсім не матроси, а миколаївські люмпени, які не звикли воювати гарматами, їх наwerbовано за матроське вбрання.

Їх не били й не роззброювали, як то велить фронтова дисципліна, їх не гнали під вартою в тил, бо й тилу власне не було. Їх вистроїли у дворі казарми й стали з ними морочити голову, і потроху відшукали контру, що хотіла більшовиків і не хотіла комуністів та комісарів, допиталися організаторів цього маскарадного загону. Це були офіцери з білим духом і найняті ватажки нальотчиків, спеціалісти мокрої й сухої справи, матроський цей загін мав зрадити при слушній нагоді. Пахла липа округ, був день нечуваних резонансів, білі батареї з Оleshок то переставали, то знов били по Херсону, а єдина гарнізонна шестидюймовка їм відповідала.

Товариш Данило стояв коло гармати, дивився в бінокль на Оleshки, там горіли від снарядів будинки, матері бігали по вулицях з дітьми на руках, матері поранені, діти закривавлені, він бачив рученята, підняті до неба, звідки летять невловимі вибухи, бачив багато такого, чого ні в який бінокль не видно.

«По своїх квартирах б'ємо, товаришу комісар, — осміхнувся до Данила блідий гарматник, — триста снарядів».

Товариш Данило поїхав до Дніпра, де готувалося нічну експедицію. Усі каюки й шаланди, які привозили овочі з Оleshок, Кардашина, ба й з Голої Пристані, оглядав сам Швед, вибирав найкращі й наймав, додержуючи потрібної конспірації.

Надвечір бомбардування припинилося, з плавнів повернулися пароплавчики крейсерської служби — «Гром победы» й «Аврора» — колишні буксири «Дедушка Крылов» і «Катя». На них уздовж бортів мішки з піском, кулемети й хоробра команда, а капітани — справжні морські вовки, хоч і звав їх несвідомий обиватель жабниками й жабодавами.

Вечір був прекрасної прозорості й липневої щедрості, у червні лили плідні дощі, і хоч хлібові це мало допомогло, проте трави та бур'яни розрослися без міри, гримів підземними водами дев'ятнадцятий рік. Вечори падали на Дніпро з усієї сили, вечори фіалкові, вечори смоляні, і запахи води, а по воді — боязких нічних трав, і верб, і диму.

Вони нагадували товаришеві Данилові дитинство й юність, народжувався біль, зростав страх до свого людського життя, фіксувалися слова ненаписаних книг.

Капітани-жабники доповідали Шведові про денні подвиги їхніх корсарів, на катер посадовили кількох кльошників з миколаївського псевдоматроського загону й повезли їх у «штаб Духоніна». А простіше кажучи — повезли на «коц», і їх мали пошльопати десь на голому березі Дніпра за Херсоном, як було написано у вирoku трибуналу. Згори, з міста, текли до води запахи вечірніх лип, солодкі, моторошні, — запахи безумних екзальтацій.

Між Олешками і Голою Пристанню — Кардашинський лиман і Кардашин, в якому, за відомостями задніпровських баклажанників, білі не стояли, лише невеличкий пост. Можна вночі взяти Кардашин і піти фланговою атакою на Олешки, і наблизитись удосвіта, а там — допомагай, Миколо рибальський. Відчалили у найтемнішу пору, шаланд із тридцять, на передній — сам командир Швед, а на задній — товариш комісар Данило.

Переїхали Дніпро й попливли ериками, у плавнях комарі насіли цілою хмарою, низали, як хотіли. Партизани мовчки душили їх на своїх шкарубких рибальських і моряцьких шиях, душили на обличчі, на босих ногах. Товариш Швед сидів на прові і тримав гусарську шаблю між коліньми. Час наближався до півночі, бо комарів поменшало, лоцман вів шаланди через ерики, прогної, Кінськими Водами. Крехтали жаби, було парко, шарудів очерет, хлюпала риба.

О, дев'ятнадцятий рік двадцятого століття, і місяць липень херсонського півдня, ночі темні, землі невідкриті, колумби босі! Скільки про вас книжок не написано, які драми гримлять на землі революцій, які симфонії й хори бринять у грозяному повітрі, яких полотен ще не виставлено по залах академій, о, неповторний рік високих людей гнобленого і повсталого класу, о, земле боротьби!

Товариш Данило пливе в ар'єргарді десантного флоту, виконуючи наказ штабарма — «зробити глибоку розвідку», флот розплився в темряві, тримаючи курс на Кардашин, батальйон товариша Шведа змалку був метикований на нічній плавбі без компасів і лоцій.

Скільки разів у майбутньому, сидячи ночами коло паперу й марно намагаючись схопити образ, що, мов тїнь риби, зникав за лататтям, Данило простягав руки й думку до цієї липневої ночі, до прекрасних ночей молодості! А тим часом шаланда пройшла поза купою очерету й впливла на Кардашинський лиман.

І провалилася перед нею безодня. Купи зір на чорно-синьому небі, і Чумацький Шлях, зорі, як срібний пил, зорі, як рясні вогники, зеленаві й червоні, миготіли на безмірній височині, й коливалися в безмірній глибині Волосожар і Віз, і «Дівка з відрами», шаланда пливла сама в глибокій височині лиману, стиха хлюпали весла. Огляділися, що батальйон Шведа зник без сліду в нічній темряві плавнів. Шаланда була сама.

«Одбилися від ватаги, — гугнявить шаландьор із проваленим носом, — а тобі печінки відіб'ємо, чортів баклажан, щоб знав морську дисципліну, де їх у чорта знайдеш, до кадетів у ручки запливем». Із очерету озвався спокійний голос: «ти, малий, тримай праворуч, на оту вербу, там буде еричок, і потрапиш на шлях», — «а наших тут, діду, не було?»

«Проїхав Швед тим боком, — відповіла темрява, — тільки не кидайте бомб, а то рибу розженете, чорта смаленого вловиш, у Кардашині кадетів мало, стережуть вони вас під Олешками». — «Рушай!» — скомандував Данило.

Тихий голос рибалки розтав у темряві, трохи поблукали, знайшли еричок, шаландьора хтось штурхнув під ребра, аж той зубами клацнув, бійці натискали на весла, минуло кілька хвилин, серед повної тиші й темряви шаланда м'яко пристала до землі.

Вийшли на кардашинський берег, знайшли зарубаного кадета і зрозуміли, що бенкет тут скінчився, гості пішли, мабуть, мити руки, і все без жодного пострілу й крику. І нарешті зустріли живу людину, яка трохи не постріляла їх з нагана. Це був начальник червоної застави.

Товариш Швед розгорнув батальйон точно за уставом і повів на Олешки, годин за дві, мабуть, доведе, а застава мусить пильнувати й дати відсіч контрі, коли вона рушить із Голої Пристані через Кардашин.

«Кажеш, Шведа не доженемо?» Начальник застави був зляканий і розгублений, «не встигли ми з Шведом зійти на берег і подушити контру, як усі наші шаланди повтікали в

очерети, і що я робитиму?» Розповівши, що він робитиме, Данило знову сів до шаланди з своїми бійцями, вони попливли до Олешок серед прикрої темряви, що мала переломитися на несміливий світанок.

Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкуляли, діймали, мерли, гризли ар'єргард десантного флоту, і це значило, що не забариться й ранок. Небо зблякло, зорі зникли, вітрець поширудів, загойдалася над водою пара, ніч посіріла вся раптом, все стало безбарвне й страшне.

Лунко ляснув постріл з берега, навіть вогонь видно було з гвинтівки, далеко розкотилася по воді, по очеретах луна. Ще блискали постріли, одного поранено, товариш Данило наказав не відповідати й натиснути на весла. Гребли веслами й прикладами гвинтівок, кулі свистіли, на повному гоні завернули в еричок і віддихалися. Витерли піт, що одразу покотився по обличчях, напилися води з долонь і з корця і не встигли оглянутися, як уже був світанок.

Він майнув від обрїю до обрїю, рожеворукий, голубоокий, торкаючи вершки верб. Починався липневий ранок у плавнях і над Херсоном, беззвучно, без теми, без заспіву, світло лилося згори, наче з високого джерела.

Вранішній туман кущами блукав по чистій воді, і, мов за командою, здалеку заторохтіли гвинтівки й кулемет, гупнула важка гармата. «Швед повів на штурм», — сказав Данило, виждавши ритмічну паузу.

Гребців не треба було підганяти, попереду з води спалахнула ураганна стрілянина, її повторювала й підсилювала луна з усіх усюд, «миколаївський матроський загін пішов на десант», — сказав Данило, почувуючи справжній страх і, як хоробра людина, не показуючи страху.

Вибухали ручні гранати, крики, зойки лунали звідусіль, шаланда товариша Данила виїхала на Кінські Води, щоб стати до бою, дала бортовий залп з усіх десяти гвинтівок.

Біля стерна сидів командир, маневруючи шаландою. Ескадра миколаївських псевдоматросів нараховувала всього кілька шаланд та каюків, а решта не дійшли до Олешок і висадили десант десь на мирному березі, щоб виспатися в житах та рушити пішки до Миколаєва. Кілька ж шаланд миколаївського загону таки виконали бойовий наказ і дійшли до місця баталії. Їм треба було висісти на глухий берег і встряти в сухопутну битву, коли піде на штурм Олешок товариш Швед.

А їм заманулося скуштувати морського бою, вони не послухали нового командира й почали бахкати. От і вийшов морський бій, дещо відмінний від Абукірського, Трафаль-

гарського, Цусімського та Ютландського боїв, бо тут лише один ворог був на воді, а другий володів сушею.

Бій, як усі добрі морські бої, мав раптовий початок, і, на жаль, такий же раптовий кінець. Миколаївці зовсім не маневрували під кулями й скидалися на маскарадних дачників у своїх матроських шапках.

З берега золотопогонна офіцерня гатила по ескадрі з гвинтівок. За термінологією старих морських боїв, відбувалося таке: корвет нападного флоту втратив фок і грот, на палубі паніка, борт пробито ворожою бомбою, капітан кинувся вплав; фрегат на повних парусах заїхав у свій же бриг, п'ять мачт з вітрилами упали, мов зрізані; прудкобіжний кліпер вийшов з бою, заскочивши в густий очерет; невеличка бригаantina з адміралом та штабом одна мужньо відбивалася.

Шаланда товариша Данила, залишивши марні спроби уговкати ескадру, пішла напролом на берег, стріляючи з усіх гвинтівок. По місту лунала стрілянина, і невідомо було, чи не добиває біла наволоч партизанів товариша Шведа. Шаланда мчала на берег, і в найкритичнішу хвилину офіцерня стала тікати з берега в місто, ранок закублівся червоним клубком на сході, стало так легко, як уві сні.

І, обходячи берегом Олешки, щоб не потрапити до білих на муку, щоб вивідати, де свої, а де ворог і хто кого добиває, обходячи Олешки — містечко вільних моряків, рибалок, баклажанників, абрикосників та старих відставних генералів, що цілими купами доживали тут на дешевині, — побачили двох партизанів товариша Шведа.

Вони сиділи й взували на босі ноги делікатні чобітки, а трохи осторонь лежало двійко офіцерів та забитий гладкий пес невідомої закордонної породи. Вони розповіли, ведучи товариша комісара до Шведа, що наступ був, як під Варшавою, ішли пісками й степом, ішли цепом, і ніколи було під ноги дивитися, а до того й темно, і це не секрет, що натомилися і ноги покололи. Та з кольками й на штурм ішли.

«Підійшли до самої їхньої батареї, товариш Швед махає шаблею, та як крикнемо, та як вдаримо, гармата вистрілила, а до кулемета й стрічки не встигли закласти. Капітан зараз застрелився, черевики на ньому англійські, кадети постріляли-постріляли, і ходу. Відбили ми двох собі, це не секрет, і заганяємо до води. Стріляємо одні на одних, не піддаються гади, і собака з ними. Постріляли-постріляли, підходимо чоботи з мертвих скинути, а собака не дає і хапає за горлянку. Живуча була, собача контра, ти її добиваєш, це не секрет, а вона за багнет зубами рве, ранок який пахучий у наших Олешках, товаришу комісар...»

З-за рогу виплигло щось, сяючи золотим шитвом, здалося, що ведуть попа в празниковій ризі, аж ладаном запахло від несподіванки. То був у супроводі двох статечних моряків старий ракалія, генерал від жандармерії, в Олешках життя своє криваве доживав на благодатній природі.

На генералові — камергерський мундир, увесь перед шитий густим золотом, і золотий зад, і презолотий комір, і штани з червоними лампасами, і шапка з іншого генерала — уся в золоті з кушем білого чудернацького пір'я. Груді, і живіт, і спина в орденах, стрічках і зорях, ордени з усіх олешківських генералів почепили моряки на цього одного.

Старий ракалія зупинився, важко дихаючи від астми, череватий та банькатий, «іди, превосходительство», — сказав статечний моряк, моряк із майбутнього роману Данила. «Та куди це ви його?» — «На вічний якір», — відповів моряк, підштовхуючи генерала коліном.

О, дев'ятнадцятий рік месників і платіїв, достойний рік розрахунків і записів у бухгалтерську книгу Революції, далекий рік живих жандармських генералів, напханих астмою, калом і страхом. Рік незнайдених образів і трагедійних метафор, рік любові й смерті, трепету повсталих сердець, просто-жертв, солодкості ран і висоти класових почувань, о, милий, піднесений рік!

«О, вічне людське серце!» — сказав комісар Данило, ідучи до свого дому. Він побачив Шведа, який стояв посеред двору, обіймаючи дебелу свою й рожевощоку морячку. Двір був повний квітів — пишних, буйних, пахучих троянд, жовтих оксамитових купчаків, нагідок, солодковійних гвоздик, різнобарвних собачих рож і соняхів.

Товариш Швед перервав на мить сцену зустрічі й сказав через плече дружини: «Іди, Данило, шукай своєї квартири та й будемо збиратися, кадети швидко отямляться, і нам вийде непереливки, кажуть, клюнули по твоїй хаті, не розібрав снаряд, де свій, а де кадет».

Данило пішов, не чуючи ніг, в очах зосталася довга біла Шведова шабля і двір, повний квітів, і до самої години відступу його ніхто не чіпав, хоч до цієї вечірньої години багато дечого перейшло по Олешках.

Загін Шведа перетрусив буржуазію й поквитався з декотрими «добрими» цими людьми, відправив до Херсона амуніцію, дві гармати, кілька коней, пару обскубаних верблюдів.

На олешківський берег повипливали з плавнів рештки команд розбитої ескадри. Ці жертви вранішнього морського бою були обдерті, без шапок, погублених у верболозах, оче-

ретах, ковбанях, ноги — порізані осокою, подерті корчами. Голоногі жертви помчали в Олешки, шукаючи ворогів, щоб одягнутися, та полохливих обивателів, щоб підгодуватися.

Цих псевдоморяків Швед виловив і відправив до Херсона на баржі разом з верблюдами, день був вітряний і сухий, тривожний день відступу з рідного міста, щоб повернутися переможцями або загинути на шляхах боїв.

День минув у невідступному чеканні нападу білої сили, хмари були високі, прозорі, розметані вітром по всьому піднебессі. Загін товариша Шведа проводжали тепло й привітно, у жінок очі заплакані, а губи припухлі. Говорили тихо, бо виряджали в далеку дорогу, і відчалювала шаланда за шаландою. Швед стояв на одній, недбало опершися на свою розкішну шаблю.

Підійшов товариш Данило, на руках несучи немовля, єдине, що в нього залишилося, і немовля прийняв від нього статечний моряк із епізоду з генералом. Суворе його обличчя просвітліло від дитячої усмішки, він полоскотав немовля чорним своїм пальцем. «Сиріточка», — сказав моряк.

Та ось і остання відпливла посуда через Чайку на Кінські Води.

Посеред течії на самому дні стояв роззолочений жандармський генерал при всіх орденах, до ніг йому коротко прив'язано важкого якоря, він коливався в прозорій воді, ворущачи руками.

ЛИСТ У ВІЧНІСТЬ

Тоді мало бути більшовицьке повстання проти гетьмана і німців, хтось виказав, що воно почнеться й покотиться Псьом, а центр у Сорочинцях, до Гадяча спалахне ціла округа. Бездонний день клечальної суботи горів і голубів над селом, з лісу везли на возах клен-дерево, ліщину, дубове галуззя, терен, зелену траву, хати чепурили до клечальної неділі, подвір'я пахли в'ялою травою, прекрасне село стало ще милішим, воно прибралося в зело, завітчалось клечанням, хати білі й суворі, двори увігнуті, чисті й затишні, і синюще небо лилося й лилося.

Долиною під деревами ніжився прекрасноводий Псьол, загін германського кайзера блукав по долині, обшукуючи кожен кущ, а загін гетьманців обшукував піски. Гер капітан Вюртемберзького полку керував пошуками, коло нього гасав його доberman, гавкаючи на кожне дерево, пан сотник гетьманського війська лежав на жупані під вербою, одпочиваючи після перших годин ретельності й завзятості. Перед ним на Пслі троє хлопців шукали чорного дуба, який лежав на дні ріки; хлопці шукали його, сидячи під водою, і потім виринали на поверхню.

Було нудно й заколисливо на березі Псла, солдати обох загонів планомірно обшукували всі закутки, підвода з двома чоловічками зупинилася коло сотника. «Пане отаман, — сказали чоловічки, — ви люди не місцеві і вам його зроду не знайти. А оці хлопці тут шукають чорного дуба, і чорного дуба шукають під осінь, а не клечальної суботи. Ці хлопці слідкують за вашими пошуками, отакого вони шукають чорного дуба, пане отаман, а ми люди місцеві і стоїмо за його світлість ясновельможного пана гетьмана і хочемо вам допомогти. Ми краще знаємо, де шукати того шибеника-листоношу, пане отамане, тільки хай це буде секретом, бо нам тоді не жити від сільської злидоти, і сплять нас другої ж ночі».

Обидва чоловічки розповіли панові сотникові, що в лузі є озеро, округ них куга й очерет, ті озера-саги вони можуть по пальцях перерахувати. Там вони рибу волоками тягали, від революції ховалися свого часу, і листоноша в озерах причаївся, очікуючи ночі, щоб тікати далі степом аж до Сорочинець. «В озерах лежиш під водою, в роті тримаєш очеретину й дишаєш крізь очеретину, аж доки пройде поблизу облава й постріляє у воду, кине ручну гранату в озеро, щоб ти вплив. Вуха в тебе полопаються, та, проте, не завше ти впливеш на поверхню, як глушена риба. Хто просто вмере на дні й не впливає, а хто, може, й урятується, коли вибух далеко, та це найкращий спосіб шукати втікачів по наших місцевих сагах», — сказали чоловічки панові сотникові.

Одразу ж розшуки було поставлено як слід, озерця стали пильно обдивлятися, в озерця почали шпурляти ручні гранати, хлопці негайно ж покинули шукати чорного дуба у Пслі й подалися геть розшукувати хати двох чоловічків, щоб їх підпалити. Чоловічки нагодилися додому саме тоді, коли їхні двірища красувалися в червоному клечанні і згоріли за якусь годину. Чоловічки пообсмалювали голови й шукали наглої смерті в полум'ї свого господарства, німці й гетьманці методично кидали в озерця гранати й стріляли в усі підозрілі кущі очерету, листоноша не знаходився, і от на галявині натрапили на ковбаню.

Вона була мілка, навкруги ріс молодий очерет, капітанів доberman забрів у воду, і капітан не звелів кидати гранати, озерце було порожнє, всі рушили йти далі. Раптом доberman оскаженіло загавкав на якусь колоду, що лежала в воді недалеко від берега, лежала в лататті, в рясці.

Гер капітан послав обдивитися колоду, і то був непритомний листоноша, босі ноги, руки й обличчя — все чорним-чорне від безлічі п'явок, і коли листоношу роздягли — на ньому не було живого місця, і п'явки купами поприсмоктувалися до тіла.

Гер капітан гукнув солдатів, вони порозстібали сумки і зсипали всю сіль, яка у них знайшлася. Від ропи п'явки стали відпадати, листоношу змусили ковтнути капітанового рому, він потроху очунав, його єдине око запалилося життям і колючою ненавистю. «Таки знайшли», — сказав він байдужим голосом.

Пообідав листоноша з капітанського стола, в склянці добрий ром, хата посипана зеленою пахучою травою, кутки обставлені клечанням, стіни прибрані квітами, було тихо в хаті, доки листоноша наївся. Він відчув, як прибуває сили по жилах, його хилило на сон, прекрасні сни спали на думку: мов носить він безліч листів і ніяк не може їх усіх роздати. А день тим часом схиляється до вечора, надходить умовлена година, відбувається жадане, і знову він носить безліч листів, не може їх роздати, час іде, листів не меншає, ніяка сила не торкнеться листоноші, доки він не віддав останнього листа.

Капітан порушив думки про сни, заговоривши лагідно й доброзичливо (він говорив про чудесне літо і про тихі зорі одної в світі батьківщини, про його, листоношине, життя серед цих прекрасних пустинь, на березі річки милої Псла, капітан узявся до красномовства, щоб до краю розчулити людську душу, перекладач повторював), а листоноша сидів байдужий і, напруживши волю, забував потроху ті відомості, яких хотів від нього капітан.

Він забув, що він член підпільного більшовицького комітету, що він був на нараді, яка призначила на сьогоднішню ніч повстання. Він забув місце, де закопав рушницю й кулемет, і це було найтяжче — забути та відсунути в такий далекий куток пам'яті, щоб ніякий фізичний біль не долинув туди. Ця згадка про зброю лежала б там, як спогад далекого дитинства, вона освітлила б і зогріла смерть на самоті та передсмертний останній біль.

І далі говорив капітан до листоноші, який силоміць забував уже й своє ім'я, залишав собі тільки загартовану первісну волю — дожити до ночі й передати зброю повстанцям. Капітан говорив про далекі розкішні країни, куди зможе поїхати листоноша жити й мандрувати на гроші гетьманського уряду, треба тільки сказати, де закопано зброю, коли призначено повстання, адресу керівників його.

Листоноша сидів коло стола, в ньому спалахнуло непереможне бажання одразу вмерти й ні про що не думати, кортіло загородити собі ножа в груди, хотілося лежати в домовині під землею з почуттям виконаного обов'язку. Мова капітанова потроху губила лагідність, гетьманський сотник підійшов до листоноші й люто подивився в його єдине око, побачив

там темну безодню ненависті й рішучості. Мов електричний струм пронизав сотника — кулак його з усієї сили ударив листоношу в скроню.

Капітан вийшов у другу хату обідати, а сотник залишився з листоношею, і коли капітан повернувся, листоноша лежав на долівці, напихав собі трави до рота, щоб не стогнати й не проситися, сотник осатанілими очима дивився у вікно.

Він не мав права на смерть, він мусив нести своє закривавлене тіло крізь потік часу до ночі, прийняти всі муки, крім смертної, важко було боротися на самоті і не сміти вмерти. В гурті товаришів він глузував би з тортур і плював би катам в обличчя, наближав би до себе славну смерть незламного бійця, а тут він мусив вести своє життя, мов скляного човника серед чорних хвиль, справа революції лежала в його крихітному житті. Він подумав — чи така велика ненависть у нього до контри, що для неї життя не жалко, і кров гнобленого класу закипіла в його жилах, о, це велика честь — стояти над своїм життям!

І листоноша повів показувати закопану зброю. Він ішов затишним селом і відчував на собі сонячне тепло, він босими ногами торкався лагідної землі, йому здалося, що він іде сам через фантастичні степи, іде, як тінь од свого життя, міцніше в рішучості й запеклості. Він бачить людей і знає, які йому співчують, а які ненавидять, він іде по цій розколіні між двох світів, і світи не з'єднуються після його смертної ходи.

Ось він дійшов до купи піску за селом і зупинився, сонце вже звернуло з пізнього обіду, земля дрижала від тиші й спеки, німці почали копати пісок, і вони згаяли з годину. Листоноша стояв, обдивляючись далекі обрії, Псьол і заріччя, кілька разів крикнув одуд, пахли жита.

Листоношу було кинуте на пісок, на плечі й на ноги йому сіли німці, розлютовані з того, що їх обдурено, листоноша знепритомнів після двадцятого шомпола і, опритомнівши, побачив, що сонце висить низько над обрієм, сотник розстібає кобуру, а німці немов поодверталися. Тоді листоноша крикнув і признався, що зброю закопано в іншому місці, він покаже, де саме, «розстріляти ви ще встигнете, тікати мені нікуди з ваших рук».

Вони знову проходили затишними вулицями села, було над людські сили дивитися на клятого листоношу, який не хотів віддати своє життя, як лист, ворогові до рук, чоловіки виглядали з-за клечання, по закутках, перекидалися чудними словами, чекали вечора й підмоги. Листоношу водили селом, як злидарське горе, його толочили по дорозі й нівечили чобітьми, його підвішували в клуні до бантини, його пекли свічкою й змушували говорити, а він водив, сльози пропіка-

ли пісок, і показував різні місця, і там нічого не знаходили. Ще лютіше довбали його тіло, горе ставало над селом, виростало в розпач і гнів, серця загоралися помстою, заходила ніч на село, на заріччя за Псьол погнали череду на ніч, скликанчик на дзвіниці задзвонив до одправи.

Листоноша не міг уже ходити й не міг рухатися, йому здавалося, що він смолоскип і весь горить, серце вискакує з грудей, кров дзюрчить із ран по краплі, біль витягся в одну високу ноту. Це був вереск усіх нервів та всіх клітин, глухо гули понівечені суглоби, тільки затята воля умирала, мов боєць, не відступаючи ні на крок, збираючи резерви, заощаджуючи завзяття.

Листоноші повірили востаннє й везли його через Псьол до пісків, округ ішов загін вюртембержців, їхали верхи гетьманці, шкандибала зігнута Василиха, її привели ввечері вмовляти затятого сина, капітан сказав останнє слово, що розстріляє матір і сина. Листоноша поговорив з матір'ю, мати його поцілувала в чоло, як померлого, і зажурилася, витираючи сухі очі. «Роби як знаєш, — сказала, — що мені переказали, те й я тобі повторила». Мати йшла за листоношею на заріччя й на піски, син її жартував, знаючи, що скоро все скінчиться, ніч була зоряна й темна, тиша нечуваної порожнечі.

Приїхали на піски, стали копати, німці залягли навкруги, листоноша спочивав на возі і вслухався в темряву, крикнув самотній голос, під лопатами брязнув метал. «Стійте, — сказав листоноша, — хіба ви не бачите посланців, що йдуть по мою душу?» І в далекій темряві народилося безліч вогнів. Вони скидалися на полум'я свічок, наче то хвилі, багато вищі за чоловічий зріст, несли на собі сотні свічок. Вогні коливалися, ритмічно підносилися й опускалися, вони йшли з трьох сторін, і не чути було ніякого гомону й мови. Німці почали стріляти, вогні наближалися, високо пливучи над землею.

«Ось хто візьме зброю, — крикнув листоноша, — тепер стріляйте мене, щоб я не мучився, устануть села, й вийдуть комнезами, прощай, світе, в цю темну ніч!» І сотник підійшов до листоноші й вистрілив у лежачого, і це лист у вічність пішов од рядового бійця революції. Села над Псьолом задзвонили в усі дзвони, і їх чути стало на багато верст, села над Псьолом запалили вогнища височенні, і їх видно стало на багато верст, з темряви вибігли на німців повстанці і добиралися до зброї, над ними пливли в повітрі свічки, в тихому повітрі лютували звуки, далекі пожежі, повстання, штурм і завзяття, повстання!

До самотньої підводи з мертвим листоношею підійшов Чубенко. Лагідні волячі морди ремигали поблизу. Запалені свічки, поприв'язувані до їхніх рогів, горіли ясным полум'ям серед величної тиші нічного повітря. Коло листоноші сиділа

зігнута Василиха, не зводячи очей з мертвого. Чубенко зняв шапку й поцілував Василиху в руку.

.

Лист у вічність пішов разом із життям, як світло від давно згаслої самотньої зірки.

ЧУБЕНКО, КОМАНДИР ПОЛКУ

На коні їхав Чубенко, кінь під ним був морений, кінь спотикався, чубенківський загін брів напомуці, поліські сосни обступали з усіх боків, і шуміли, і сипали рівним сном шепіт, і рипіли, мов снасть, і воркотіли, мов паруси. Лісовий вітрильний флот плів у широкий світ, на небі плескалися сині озера між снігових пустель, крижина на крижину, гора на гору — під вітром хаос і битва.

Чубенко хилив голову й пускав з руки повід, кінь спотикався на корчах лісової дороги, урочиста лісова осінь нахилилась над загоном, багато було поранених, які несли перед собою обмотані руки, мов білі келехи. А дехто тримався за груди чи за живіт, і трудних несли на ношах, двоколки з патронами виглядали, як грона, до них тулилися поранені й потомлені. Попереду йшли похмурі й неголені велетні, міцно ставили ногу обвішані патронами й гранатами бійці.

Загін Чубенка помалу посувався крізь ліс, Донбас, далекий і жаданий, стояв їм у очах, доменщики й слюсарі, мартенщики й складуви, шахтарі й вальцювальники, рудокопи й чорнороби, — усі йшли за їхнім Чубенком, за мовчазним сталеваром Чубенком, командиром червоного полку, завзятим, невідступним і непосидючим.

Він був тільки легко поранений, а комісара полку вбили поляки під час бою на Віслі, і шматки комісара було зібрано на бойовищі. Полк поховав їх із славою і все добивався до Варшави, бився з поляками по-простому, по-донбасівському, слюсарі слюсарили з гармат, шахтарі довбали шабельками, молотобійці кували гранатами, газівники давали жару з гвинтівок, хто чим умів і хто що полюбив. Ділянка цього полку витримувала всі атаки, полк відступив чи не останнім. Чубенко вів загін, зв'язку в нього з Червоною армією не було, Донбас попереду ввижався курний і рідний, була рання осінь дев'ятсот двадцятого року.

«Зачекай, — сказав рудий фельдшер і наздогнав Чубенка. Він їхав без сідла, коло пояса на бинді висіла пляшка з йодом, мов стародавній писарський каламар. — Я тобі скажу одверто, товаришу командир, гості ми недовгі на цьому світі, підбилися всі й похворіли, поранені гниють на ношах, увесь ліс гноєм запах, давай пристанемо кудись до села і звільнимо свої руки,

підемо далі з легкими руками, світ тепер настав чорний, Чубенко, поляки женуться й шукають, а в нас поранені на руках і, скажу тобі секретно, захворіло кілька на тиф».

Та Чубенко махнув рукою на фельдшера й обливав пере-сохлі губи, «пити мені хочеться весь час, що воно за знак, що хочеться пити, в голові цілий мартен гуде, ти до мене, фершале, не підлазь, бійці Донбас хочуть побачити, бійці на траву донбасівську хочуть лягти, і я їх веду на з'єднання з дивізією, за півтисячі кілометрів куриться наш Донбас, він чекає нас додому, і ми прийдемо додому, ми гукнемо по шахтах і заводах, ми встанемо ще дужчим полком, фершале, губити людей нам не випадає, а тифозних ізолюй від загону».

Чубенко взявся за голову й зняв кудлату шапку, голова горіла, серце під шкірянкою прискорено билось, фельдшер узяв Чубенка за руку, проїхав кілька кроків мовчки, «та й у тебе, Чубенко, тиф, передавай комусь команду і лягай, от і добігався на свою голову».

Чубенко глянув на фельдшера, і цей замовк, сосни рипіли, мов снасть, «я тобі наказую мовчати, з коня я не зійду, і моя стукалка знайде тебе крізь яку завгодно сосну».

Рудий фельдшер став вогненным від люті, він шарпнув каламар з йодом, розбив його об дорогу й захлинувся лайкою. Чубенко на нього не оглянувся, він їхав далі й дивився на карту, лісова дорога зникала за соснами, осінь і лісова гниль.

І ліс стояв рівно округ, підпираючи небо, похитувався й рипів, як корабельна снасть. Загін посувався крізь цю врочистість та похмурість, на небі відбувалося трагедійне видовище, на небі сунулися з гір льодовики і вкривали цілі континенти, айсберги плавали серед морів, на небі материки роз'єднувалися і відпливали в океан.

Відбувалися мільйоннолітні катастрофи, а загін усе йшов і йшов, ішов і йшов, і не було краю лісові, і кволо стогнали поранені, просили не мучити й добити, важка була людська мука, ноги опухали, руки німіли, хотілося спати — безконечно, без просипу, ледве маячила мета, легко було загубити донбасівську славу й зробитися отарою, заблукати в лісах, не вийти ніколи на з'єднання з Червоною армією. Тільки обвішаний патронами авангард був наче з заліза.

Чубенко дивився на карту і вів далі.

Наче дном моря посувався загін донбасівських партизанів, і здавалося, що над соснами й над хмарами стелеться синя морська вода, і човники гойдаються під сонцем. А загонові вийти треба на берег і оглянутись назад на перейдене море. На березі курітиме Донбас, і заводи на ньому, домни, шахти й гути, і вся краса рівного шматка зеленої поверхні.

Легко там дихати, мов на передгір'ї стоїть Донбас, і двигтять ціле пасмо гір від його трудового трепету.

Чубенко дивився на карту, швидко має бути лісницька хата, без неї не можна орієнтуватися. І таке напружене бажання, що Чубенко побачив хату й підігнав коня.

Крізь жовті стовбури біліла стіна, блищало вікно на стіні, дим коливався й закручувався і плив угору, хата зникла й знову виринала, і незабаром видко стало, що то не хата, а купка білих беріз. За березами озерце лісове, глухе й чорне, соснова глиця падала в нього тисячу років, і вода стала чорна, мов у казці чи на хімічному заводі.

Цілий загін зупинився коло цього озера, дехто промивав рани, дехто хотів напитися, коні стиха іржали коло води, верховіття старезних сосен похитувалось, «рушай, — гукнув Чубенко, — рушай, донбасівська республіко!», і погойднувся в сідлі, мов жартома. Він відчув, що тиф ламав його на всі боки, дихати важко, в голові стукотять молотки, «за мною, пролетарія!» — гукнув Чубенко, борючись із хворобою. Не рухнувся ніхто, і він зрозумів, що почався бунт.

«Мітинг, мітинг, — закричали партизани, — куди ти нас завів, Чубенко?»

Виходили старі ковалі, показували виразки і рани, виходили доменщики, кидали об землю зброю. «Годі нам блукати, польському панові продався, отак лісом до Пілсудського заведе, заблудив сталевар, у нього тиф, щоб ви знали, його треба зв'язати, фершала за командира». Обвішаний патронами авангард стояв мовчки.

На небі відбувалися мільйоннолітні катастрофи, над чорним озером ліс порипував, як снасть, Чубенко мовчав, сидячи на коні, серце його закипало кров'ю, перед очима стояла біла пелена, він розсунув її долонею, і за цим настала тиша, бо всі зрозуміли, що Чубенко хоче говорити. А Чубенко даром рота не розтулить, клятий і горлатий, він зараз кричати-ме про Донбас, про мету, про революцію, він загляне кожному в вічі, і ніби кожний тоді загляне сам собі в вічі. Чубенко тобі сталь ізварить, та Чубенко за свого й голови не пошкодує, але ж і допече, бо в'їдливий і завзятий, такого мати в окропі купала, а батько кропивою пестив.

Чубенко мовчав, дивлячись кожному в вічі, і раптом покинув повід, зіскочив на землю, — «нада вперед», — сказав діловито і пішов пішки дорогою. За ним пішов його кінь, сосни рипіли, і мовчки рушив за Чубенком загін, хто на коні, хто двоколкою, хто пішки.

І коли рух остаточно оформився, коли ясно стало, що руху не зупинити, коли поранені обмотали каліцтво й почвдали

слідом за авангардом, тоді з валки пролунав постріл. Чубенко поточився у всіх на очах і повернувся обличчям до загону. Він стояв спокійний і рішучий, хоч здавалося, що він прощається очима з загonom та з білим світом, що він зараз упаде перед своїми донбасівцями, упаде, як прапор, беззвучно, і не можна буде його підняти, і нічим не полагодити отакого сталевара.

Та Чубенко стояв і стояв, не кажучи й слова, не роблячи й руху, сосни в його очах поверталися догори окоренками, крізь туманні кола він бачив мартенівський свій цех, і обрубники з усієї сили оббивали деталі пневматичними зубилами. Чубенко стояв і стояв, а загоніві здалося, що він весь залізний і яку завгодно негоду вистоїть, і тоді того, що стріляв, схопило кілька рук. Одразу ж йому було вибито око й покалічено рота, його штовхали крізь весь загін до Чубенка, всі пізнавали рудого фельдшера, підступного прибудька, кожне не жалувало рук.

Фельдшер викотився з лав перед Чубенкові очі, впав, потім став рачки, мов хотів завити на сонце, і нарешті підвівся на рівні, тримаючись за вибите око, закривавлений, ревути від болю. Чубенко помалу розстебнув кобуру, витяг зброю і, не цілячись, поклав фельдшера наповал, виліз на коня й продовжував путь, ведучи загін, конаючи від тифу, б'ючи себе по голові, щоб прогнати біль.

На заході сонце зрівнялося з лісом і котилося нижче, по всьому лісу переплуталося косе проміння, воно злегка вібривало й гойдалося разом з вітами, воно обплутало дерева й потяглося через дорогу, мов казкова заслона, мов ріка з чарівною водою. До неї потрапив Чубенко й поїхав у німбі, сяйво від Чубенка засліпило загін. За командиром пройшли тим місцем донбасівці, не пізнаючи один одного, обгортаючись красою й міццю, молодшаючи й забуваючи рани. Двоколка з тифозними затрималась під сонцем, і хворі почали марити: один — мартеном, а другий — гутою.

Чубенко зник у темряві лісу й прихилився на секунду до шиї коня, відсахнувся назад, став з одчаєм виборюватись з-під тієї зливи марення, що нахлинула на його мозок. Він кричав на канавників і лаяв формувальників, він кликав до печі майстра, сварився з шихтовим двором, перекурював з інженером. Інженер ставав слідчим з французької контррозвідки, теплий одеський вітер завівав у вухо, голова гула від реву морських хвиль, на березі стояла лісничова хата. Чубенко йшов до неї і не міг дійти, дерево по дереву виростало перед його очима, сповнюючи Чубенка відчаєм. Без лісничової хати не можна випустити з мартена топлення, і на секунду Чубенко прокинувся й зрозумів, що тиф бере не жартома, треба відігнати його й вести на Донбас загін.

Чубенко бив себе по голові, намагався не стогнати, до нього під'їхав ад'ютант і запропонував стати на ночівлю. Сонце тим часом зайшло, малинові й рожеві тремтіли на заході хмари, захід сонця віщував негоду. Високо над лісом законився щерблений місяць, він був кволий і ледве виблискував, а потроху вижовтів, набрався жару й став світити скільки міг, бо вже зайшла ніч, і Чубенків загін став на ночівлю.

Серед високого лісу отаборились рештки Донбасівського полку. Полк робив свої немудрі й нескладні справи під щербленим місяцем: на потрібній відстані було поставлено округ сторожу, кулеметники перечистили кулемети, а стрільці — гвинтівки, лікар помастив йодом рани, померлого тифозного поклали на землю осторонь, він чекав на двох поранених, що саме доходили. З ними прощалися товариші, обіцяли донести їхні слова до Донбасу, сказати на їхньому заводі і їхнім родинам.

Добре вмирили поранені, і завше по тому, як умирає людина, можна сказати, як вона жила. Поранені достойно залишили цей світ, збудивши ще дужче бажання перемогти. В очах померлих назавжди відбилося видіння нічного лісу й щербленого потойбічного місяця. Живі поховали мертвих і стали в задумі над могилою.

Сосни порипували, мов снасть, заступник покійного комісара виголосив промову, і її слухали мовчки — без салютів та музики. Раптом заспівали тихими голосами старе шахтарське «Страданіє», морені бійці співали з нелюдською силою над мертвими товаришами. Чубенко не злазив з коня, він боровся з тифом та боявся втратити на землі рівновагу, підспівував наче крізь сон, наче мимоволі, і, коли пісня скінчилася, комісарів заступник вів далі промову.

«Науковий соціалізм, — казав заступник комісара, — а також мир халупам і війна палацам вимагають такої доктрини, щоб бити ворога без пощади, і наші товариші перевернуть в землі, коли ми забудемо ці слова. Петлюрівське військо вступило в контакт з польськими панамі й маршалом Пілсудським, воно хоче відвоювати собі Україну й наш непереможний Донбас, це військо буржуазії та багатого селянства вимахує жовто-блакитними прапорами й робить контрреволюцію, наші товариші упали в могилу, і ми знаємо, хто їх поранив: одного — петлюрівська шабля, а другого — польська куля, і соціалізм вимагає...»

Та Чубенко вже їхав лісом геть, поминувши заставу, наказавши їй пильнувати. Він їхав на розвідку і мав надію знайти лісничову хату чи взагалі якесь відмітне місце, щоб орієнтуватися на карті. Кінь обережно ступав лісовою дорогою,

наставляючи вперед вуха, він почував відповідальність поїздки, і чорні стовбури, чорні тіні викликали в його конячій уяві якісь атавістичні образи. Кінь стиха робив спроби заїржати до своїх спогадів, кілометрів зо три ліс тягся густий і незайманий, а там вирізьбилася під місяцем широка просіка, і далі видко було, що ліс кінчався.

Праворуч пішла низина, мов до ріки, лісовий молодняк розбігся від просіки. Спочатку були купи й ватаги, і це було так зване передлісся, а далі пішли купки й куші, і, нарешті, окремі дерева розбрелися по рівнині, в'ялою соломою й вогкою землею пахло з полів.

Чубенків кінь раптом зупинився. Чубенко машинально притис його шпорами. Тривожність передалася йому від коня, за просікою дорога знову йшла лісом, і кінь нізачо не хотів туди йти, та хазяїн підігнав, і ось заїхали під дерева.

Чубенко тримав у руці наган, пахло лісом і чимось людським. Чубенко хотів повернути назад, і в цей час щось волохате впало на нього згори, мов кошмар. Втрачаючи свідомість, Чубенко проклинав усі тифи на світі і схопився руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону.

«Дорогий товаришу Чубенко». На столі стояла гасова лампа, коло неї лежала купа документів і Чубенкова планшетка з картою, товстий дубовий сволок перерізував стелю, на сволоку сажею з свічки зроблений хрест, чисточетверговий, чи з Водохреща, і на печі щось важко й довго бухикало всіма легенями. Чубенко підвівся з лави й сів, у голові все пливло обертом, голова розривалася від болю, та Чубенко вже опанував себе. Він мовчки оглянув присутніх, сперся руками на коліна й стиснув їх щосили, заспокоюючи себе, остуджуючи кров і готуючись до смерті у ворожих руках. Наган його лежав на столі, людей було троє, і коло печі поралася жінка.

Хата була стародавньої краси, уставлена лавами й скриннею, на полицях повно цяцькованих тарілок, і знову з печі прикро хтось кашляв, ніби конаючи, великі й спустошені видко було в сутінку очі.

«Дорогий товаришу Чубенко, — знову сказав дебелий, широкоплечий крем'язень і осміхнувся сліпучо-білими зубами, — від імені червоного партизанства вітаю тебе в наших краях. Ми собі думали, що то за риба потрапила нам до сітки, аж це командир Донбасівського полку, та ще й сам, і интересуємось знати, де ж цілий твій полк донбасівських партизанів?»

Чубенко мовчав, сидячи на лаві, хворе тіло його здригалося від холоду й від жару, а треба було напружити всю увагу, скупчити всі сили, слухати, прислухатися й вирішувати. Тоді заговорив другий — з дитячим обличчям, учитель чи семіна-

рист, — «ти нам повір, товаришу Чубенко, що ми б тебе так не налякали, коли б знали, що це їде наш чоловік, а не проклятий поляк чи петлюрівська розвідка. Ми з ними б'ємося, не на життя, а на смерть, товаришу Чубенко». Третій, мовчазний, раптом осміхнувся до Чубенка, осміхнувся лагідно й доброзичливо, і усмішка, мов нежива, повисла на його устах.

«Скажи нам, чого тобі бракує і яка нестача в твоєму полку, а ми тобі допоможемо, чи хворих твоїх переховаємо, чи одежею, чи худобою і найперше їжею вас підтримаємо. А потім підете на свій далекий Донбас, і може, й наші партизани з вами підуть, щоб гуртом битися за революцію».

Чубенко помалу взяв із стола свої папери й планшетку, засунув до кобури револьвер і немовби не помітив, що його наган без патронів.

«От ти й при формі, Чубенко, — білозубий дістав з-під стола пляшку, — може, чарчину вип'єш на дорогу, чи так поїдеш, як хочеш — так і зроби. Наш загін на хатньому становищі, ми вчора повернулися з походу й робимо перепочинок, а поляків порубали чимало. На ранок ми тебе запрошуємо в гості до нашого села, ми зустрінемо вас на вигоні й привітаємо, а далі там видко буде, з чого почати — з їжі і підвід, чи там ще з чогось потрібного».

На печі так хтось закашлявся, що здалося, ніби він по-одриває легені.

Чубенко глянув через голови розмовників, «це наш каліка, був у солдатах і на війні, а прийшов оце недавно хто знає й звідки — чи з Кавказу, чи з Сибіру, хоч умре собі вдома, і вже йому життя один сміх».

Колишній солдат зліз із печі й почовгав до дверей, тримаючись за груди. Це був кволий недобиток імперіалістичної війни, живий докір і жертва минулого, і в Чубенка защеміло чомусь серце, він згадав мільйони таких калік, і тисячі таких сіл, ще довго треба боротися, трудно йти, багато треба зусиль.

А колишній солдат, виплюнувши за двері кров, простував назад до печі, і він подивився на Чубенка, глянув просто в вічі, ніби з далечі літ залунав цей погляд, глибокий і сумний, у Чубенка зосталось враження, що це погляд з-за ґрат.

Солдат виліз на піч і затих, припавши грудьми до цегли.

«Так як ти скажеш, товаришу Чубенко, на нашу мову, чи у вас на Донбасі мови нашої не розуміють? От ми до тебе з відкритим серцем і партизанською червоною допомогою, і скажи хоч слово нам на відповідь».

Чубенко встав і пройшовся по хаті, з радістю впевнившись, що може ходити, за вікном помітив гурт людей і коней, у двері влетів партизан з обмотаною головою, «підмогу давайте,

невидержка!» До нього підскочив білозубий, схопив і кинувся з ним надвір, «голову поляк пошкодив, — сказав той, що з дитячим обличчям, — кидається й марить, сердешний».

Білозубий повернувся до хати, «голову поляк пошкодив», — повторило дитяче обличчя, і Чубенко не запитав, чому хворий скидається на посланця. «Яке це село?» — нарешті заговорив Чубенко. — «Кам'яний Бід, товаришу Чубенко, а ми — кам'янобрідські партизани».

Чубенко знову заглибився в мовчанку, у хаті спокійно й заколисливо тюрлюкав цвіркунець, третій, мовчазний, партизан осміхався, і усмішка, мов нежива, висіла на його устах. «Добре, земляки, — сказав далі Чубенко, — завтра ми зайдемо до вас у гості і завтра по дню поговоримо й порадимось, а сили в мене хватить, і роблю я обхідний марш на ворога, люди — в бойовій напрузі, і патронів у нас багато. Донбасівський полк знає, за що він б'ється, це — надія революції, опора пролетарів. Чудна ваша природа, земляки, лісу без міри, народ простий та довірливий, і чекайте нас завтра коло села — шахтарів і металістів, красу донбасівського краю».

На печі колишній солдат не міг спинити кашлю, і Чубенко ще раз побачив його без міри схвильовані очі. На цьому Чубенко рушив з хати, і за ним партизани, у дворі стояв Чубенків кінь і ще один. Було зовсім порожньо. Чубенко сів на коня, мовчазний партизан — на другого, вони поїхали з села і мовчки доїхали до просіки. «Отой солдат на печі скоро помре», — сказав Чубенко. «Щасливо», — відповів партизан і одразу пустив коня в галоп.

Лісова тиша розступилася перед Чубенком, і він в'їхав у тишу. Округ нього ліс порипував, як снасть, місяць уже зайшов, була передранкова пора, і раптом морений Чубенків кінь заіржав щосили, мов у темній печері пішло блукати його іржання, ледве чутною луною стало повертатися назад. Чубенко їхав тишею, як містом, будинки тиші стриміли у високу неозорість, Чубенко їхав рік і десять років, а то були хвилини, і знову заіржав його кінь. «Стій!» — одразу ж гукнули грубі голоси донбасівців. Чубенко проказав пароль і поїхав далі.

«Чубенко, Чубенко!» — лунало його полком, з'явилися ад'ютант і заступник комісара, в обох револьвери, застромлені просто за пояси, підійшов Чубенків помічник. «Ну, не думали вже бачити тебе живого, он він їхав за тобою та бачив, як тебе схопили, і не міг дати поміч, а прибїг назад, і ми зразу ж організували ударну сотню і послали твоїм слідом, і тут на нас напали з усіх боків, є забиті, є й поранені, та не так легко було нас узяти. Ми їх приймали на багнети, бо патронів обмаль, а до того ліс і ніч, при місяці

багато не вцілиш, і не знаємо, хто вони, бо одяга солдатська, а більше ознак ніяких».

Чубенка оточили бійці з гвинтівками в руках, і тут ледве помітний світанок став ширяти над лісом. Це був час страшної безбарвності, час моторошної сірості, коли закониться день після нічної тиші. Сірі тіні набрали блакитних та рожевих відтінків, лісом заходилися цвірінчати, джерготіти, пукати різні птахи, і весь цей таємничий час народження світла Чубенко розмовляв із бійцями, і над лісом здіймався потроху вітер.

Чубенко розповів зміст наступної операції, щоб кожний боєць знав своє місце в ділі, щоб свідомо й віддано бився. Один шлях у Донбасівського полку — через Кам'яний Брід і далі на схід. Обминути село не було змоги, на карті текла ріка, оточували болота, непрохідні ліси. Треба йти на Кам'яний Брід і зустрітися з партизанами, а зустріч буде така, як годиться.

До сходу сонця полк готувався до зустрічі з кам'янобрідськими партизанами. Нарешті рушив лісом, ішли всі мовчазні і зосереджені, проходили під дубами й топтали дубовий лист, проходили під кленом і топтали кленовий, сосни заливав чорноліс, Чубенко їхав попереду, почував млюсть і слабкість, він куняв, і це було показником його непошкоджених нервів.

Нарешті знайома просіка, полк розгорнувся в наступ і так дійшов до потрібного місця, не зустрівши нікого, і зупинився в густих кущах переліска, за яким було рівне поле та перші хати села.

І Чубенко вийшов з красою полку — його першою авангардною сотнею — наперед, вийшов піший з гвинтівкою в руці, вітер розвівав червоний прапор, деякі бійці порозстібали сорочки, і на грудях видко татуйовані п'ятикутні зорі.

Це вийшла сотня смертників, які в полон не здавалися, тиша була в селі, ні душі на вулиці, сотня стояла струнко, як і належить регулярній частині.

Так минуло півгодини, і ніхто не з'являвся, з переліска під'їхав верхи Чубенків помічник — «все зроблено, команда пішла до ріки, зв'язок встановлюємо», і помічник поїхав назад до переліска.

Чубенко стояв із сотнею, розставивши бійців фронтом до села. Здалеку їх здавалося більше сотні, ранок був беззвучний, сільська вулиця порожня, і нарешті вона ожила й виповнилася масою народу, мов вода, ринув він з усіх дворів.

Червоні прапори колихалися, наче хоругви, ішли самі жінки й дівчата, чоловіків було обмаль, попереду несли на двох щоголках величезний червоний прапор. Похід вийшов

з села й розтікся на боки, став іти широкою, густою смугою жіноцтва. Чубенко подивився в бінокль і перейшов на фланг. За походом з села вийшла група партизанів — чоловіка з півсотні, партизани намагалися йти в ногу і похизуватися перед регулярним військом.

Чубенко ще раз уважно подивився в бінокль, похід наближався, сяючи червоними стягами, обличчя в Чубенкових бійців були зосереджені й уважні, їм наче не до серця ота врочистість зустрічі, вони діловито мацали й розстібали ладівниці.

Похід підійшов ближче, Чубенко проказав команду, донбасівці розступилися й лягли, «вогонь!» — гукнув звичайним голосом Чубенко. Кулемети стали методично строчити, розбиваючи похід кулями, стрільці безперестанку клацали затворами, викидали порожні гільзи, прапори попадали на землю, жіноцтво вихопило шаблі й пішло поодинці в лобову атаку, переступаючи через трупи й поранених.

«На цей фокус самі брали», — сказав собі Чубенко, стріляючи з гвинтівки, як рядовий боєць. «Слава! слава! Здавайсь, комуністи!» — похід раптом став військовою одиницею й ринувся в атаку так люто й завзято, що міг би деморалізувати кого завгодно, та донбасівці не рухнулися й на крок, а кулемети не зупинилися й на секунду.

Замаскований ворог став втрачати єдність, даремно вимахувала попереду шаблею жінка, в ній Чубенко пізнав учорашнього мовчазного, «бий комуну! бий комуну!» Донбасівцям була це не первина, вони витримали той психологічний момент, коли звичаєм оборонці губляться перед невідступною навалою, і вони розстрілювали маскарад так спокійно, мов сиділи за сталюю заслоною. Хвиля зупинилася, вкриваючи землю трупами, і стала панічно розбігатися.

Чубенко зупинив стрілянину, заощаджуючи патрони, даючи кулеметам охолонути, бо в цей час з'явилася нова небезпека, із-за крайніх хат вискочив загін кінноти й розгорнувся для атаки. Він стояв там на той випадок, щоб до ноги вирубати чубенківців, коли ті побіжать під натиском замаскованої піхоти, і кіннота вилетіла здуру, щоб зірвати на донбасівцях свою лють. Сотня лежала рідкою лавою, виставивши багнети, не злякалася кінського галопу й свисту шабель. Під жовто-блакитним петлюрівським прапором Чубенко впізнав свого співрозмовника з дитячим обличчям.

Кіннота промчала просто через донбасівців і не могла їх зігнати з землі під шабельний вимах, донбасівці стали навздогін стріляти, зсаджуючи з коней вершників. В цей час піхота петлюрівська лаштувалася до нападу й гуртувалася біля командирів. Чубенкові піднесли з переліска патронів.

З-за сільських тинів посипалися на петлюрівців раптові постріли — рідкі, але дошкульні, за кожним пострілом хтось падав, петлюрівці метнулися назад, стали вибивати стрільців із засідки. Постріли все рідшали, з-за тинів вибігло тринадцятеро і рідким цепом рушили до чубенківців. Вони бігли, як старі фронтовики, пригнувшись, петляючи, відстрілюючись, повзучи, це були професіонали військової справи, і вони не втратили жодного чоловіка за час свого відступу. Чубенко, подивившись у бінокль, наказав підтримати втікачів стріляниною.

Нарешті вони добігли до донбасівців. Чубенко пізнав серед них сухотного солдата, очі його горіли фанатичним вогнем, він біг до Чубенка, затуляючи рота, і впав на землю. З рота йому ринула ціла злива крові, він став жовтий, як віск, і прозорий, він важко дихав, дихання клекотіло в його горлянці.

«Треба триматися, — через силу заговорив він, — я послав ще вночі по підмогу, та до неї верст із двадцять, і, крім наших партизанів, може бути регулярна червона частина, там головний шлях. Треба триматися, товаришу Чубенко», — а Чубенка душила жалість і злість, — «по смерть ти сюди прийшов, чи що, без тебе тут посвятимось, ти своє одвоював, чоловіче».

Солдат повернув смертельно біле обличчя до Чубенка, — «не смій, Чубенко, ганьбити, я тут працюю в підпіллі, така смерть мені щоночі снилася». — «Мовчи й ковтай повітря, — сказав йому Чубенко, — я саме переправляю через ріку поранених і полкове майно, а ввечері і я рушатиму слідом, і підмога мені без діла».

Та солдат його не чув. В агонії звівся він на ноги, випростався в цю останню хвилину свого життя, мов приймаючи парад нащадків, «така смерть мені щоночі снилася», — сказав беззвучно і впав, скошений кулею. Чубенко наказав його накрити прапором і сам відчув непереможну втому. Над ним знову загув мартенівський цех, і сонце стало кількома сліпучими засипними вікнами мартена, і земля почала розгойдуватись, як гойдалка, почеплена до неба.

«Вогонь! — скомандував Чубенко, перекочуючись по землі. — В атаку, донбасівська республіко!» Вулицями села мчала підмога, сіючи паніку в ворожих лавах. Чубенківці пішли в атаку і з'єдналися з підмогою. Чубенко робив марні спроби підвестися на ноги і щоразу падав, через кілька хвилин до нього під'їхав Іван Половець.

Чубенко стояв на ногах, хитаючись, як стебло на вітрі, «спасибі, брате, і клади мене, куди хоч», і це був кінець героїчного змагання Чубенка, командира полку.

ШЛЯХ АРМІЙ

«Щойно провели Політбюро поділ фронтів, щоб ви виключно зайнялися Врангелем».

(Ленін — Сталіну)

Десь біля Апостолова, після знаменитого бою з кіннотою генерала Бабієва, Чубенко їхав на червоній, як захід сонця, тачанці нового свого й найкращого кулеметника, коваля Максима. Донбасівський полк, витримавши в складі цілої армії кількогадинний переможний бій з білою гвардією, переслідував рухливого ворога, що ринувся до Дніпра. Чубенко, схудлий і тендітний після тифу, і вусатий Максим сиділи на тачанці в позах гордовитих і незалежних, позад їх заходило сонце, Чубенко тримав у руці ковану з заліза троянду, оцінював її оком середньовічного цехового майстра.

Це було чудо досконалості, натхнення і терпіння, ніжний витвір надзвичайного молотка, радість металу, що процвів, і вицвів, і збагнув крихке проростання живих клітин.

«І тобі скажу, командире, кожную пелюстку молотком кував, а вся троянда з одного шматка, і нічого тут не приварено чи злютовано, мов росла вона в мене з залізного зерна, з металевієї прищепи. А родом я коваль і зброяр, на всю армію кулемети справляв, і світ пройшов наскрізь, як журавель».

Чубенко оглянувся на полк, що гримів одною валкою, бій був під Шолоховим, полк, поповнений після польського походу, знову розквітнув донбасівською славою, на тачанці стояв кулемет, удосконалений і пристріляний, слухняний і повороткий, вивірений, надійний «максим».

«Ти не повіриш, командире, яка це тонка штука — кувати троянду, щоб була вона ніжна й шершава, щоб на неї роса вночі падала — на чорну мою й вічну троянду. Люблю я красиву й ажурну роботу, мені хочеться бути майстром на весь світ, і щоб життя навкруги було красиве та сонячне. І от на червоній тачанці їздимо, а раніше тачанка в мене була друга, по ній — червоні яблука, зелені квіти, соняшники — де прийдеться».

Ковалеві весь світ відкрито, а як він до того ще бив урядника у п'ятому році та підранив жандарма, як він співав: «Марш, марш вперёд, рабочий народ!» і носив червоного прапора, то його мандрівну судьбу можна знати наперед. І я рушив у широкий світ.

Викувати троянду не кожний зуміє, і я щоразу повертався до цієї справи, як тільки траплялась хвилина. Коли я сидів у в'язниці перед довічним засланням, я все допитувався, чи хватить віку на моє заслання. І день ішов, і ніч ішла, і днів було без ліку, я збагнув, що вік мій не довший за день, усе

життя своє я передумав за день, і ще багато залишалось дня на тюремну нудьгу.

Та от трапився мені молодий смертник, убив він пристава, його мали повісити, — «ковалю, ковалю, — каже він, здригаючись усім своїм життям під навалою останніх мислей, — не скувати нам, ковалю, троянди. Вона росте ніжними ранками, п'ючи росу, а ми лягаємо скривавлені їй під ноги, ковалю, ковалю, якби ти вмів кувати троянду, бо вона помалу росте, наша троянда революції».

І його повісили сірим світанком під жахливі крики цілої тюрми, ми кричали, ми били стільцем двері, ми рвали одержу й розбивали вікна. Молодий мрійник розлучився з життям під гуркіт і шал нашого протесту, хотів би я знати — яку музику сприйму я на тій останній межі?

І от запам'ятав я ту троянду й став кувати. Коли брав молотка, мені здавалося, що всі ковалі світу беруть молотки, б'ють молотками, б'ють молотками, допомагаючи мені. Це була якась голка, що проткнула мій мозок, я вдень і вночі почував її — оцю мою троянду. Коли людиною керує одна лише думка — ніщо ту людину не візьме — ні голод, ні холод, ні смерть, ні спека. І мабуть, тільки через це я лишився живий, пройшовши стільки світів, куючи залізу троянду.

Кінчив її кувати в пустелі. Прокинувся серед ночі на холодному піску, прокинувся в захваті й нетерплячці, кінчивши у сні кувати троянду. Ще бачив я її густу рожевість, ще відчував у руці її вагу, і на обличчі — її тепло. Ще тремтів я, і реальність заповняла мій мозок, а вже все пішло геть, і тільки зоряне небо миготіло наді мною, чуже південне небо. От перед нами, командире, ледве проступає на тьмяно-блакитній високості червона зоря Альдебаран на сході, вона підноситься вище й вище, скоро все сузір'я, вісім видимих зір, проступить на потемнілому небі — гострим кутом, журавлиним ключем вічності.

А тоді надо мною горів Південний Хрест, я лежав у пустелі Атакама, на шляху до кордону республіки Перу. І в місті Аріка на березі океану я закінчив мою троянду. Це трапилось у кузні місцевого коваля, під плюскіт океанських хвиль, цвів чагарник якимись дивно пахучими рожевими квітами. Був 1917 рік.

І тоді з трояндою я пройшов ще чималий шлях, доки опинився отам, під Шолоховим, на ділянці твого Донбасівського полку. Я пройшов республіку Перу, Еквадор, Колумбію, потрапив до Європи, скуштував французького концентраційного табору, італійської тюрми, грецької й турецької гостинності, що не була приємнішою за табір та тюрму, і потрапив нарешті до Севастополя, а звідти й до себе в Гуляйполе. І я прийшов вчасно, і ще допоміг виганяти генерала Денікіна».

Обабіч шляху вставали височезні пожежі, на сході за Дніпром чути було далеку канонаду, Донбасівський полк рухався безупинно на схід до Каховки. На троянду, що її Чубенко тримав у руці, падали виблиски заграви. Рожевий туман оповивав осінній степ. Ніч була холодна.

«Тоді, командире, я зустрівся з моїм другом Артемом. Позаторік він був головою Криворізько-Донецької республіки, шахтарської держави робочого класу. Знаю я його ще з Брісбена в Австралії, куди він майже одночасно зо мною приїхав із Шанхая. Ми з ним працювали на прокладці залізниць коло Брісбена. У суботу праця була лише до першої години, а після ми прали білизну, і Артем наспівував його улюбленої: «На високих отрогах Алтая стоить холм и на нем — есть могила совсем забытая». Потім ми сиділи перед наметами коло вогнищ, їжа лежала на ящику з прибитими до нього ніжками, а ніжки стояли в банках з-під консервів, повних води: комашні в Австралії безліч.

І скільки переговорено тоді біля вогню! Часом після цілоденної роботи ми ходили купатися й ловити рибу, річка була невеличка, на гачок чіплялися черепахи й зрідка в'юни, вода чомусь світилася вночі, Південний Хрест сяяв над нами, Артем розповідав, я — слухав.

Я полюбив Артема — мого вчителя. І як соняшник завжди повертається до сонця, так я повертався до нього. Ми зустрілися в Донбасі торік, один одного впізнали, «пам'ятаєш, як ірландців перемогли на канаті?» — а перед нами — свіже поле бою, діло було на снігу, ще трупи сходили парою на морозі, «прийшов час, — сказав мені Артем, — до останнього подиху будемо битися за нашу революцію».

Чубенко подивився на годинника і дав наказ зупинитись. Промчала дорогою якась кінна частина. Донбасівці стали годувати коней. Вогню не розпалювали. Холод проймав до кісток, земля — замерзла, без снігу. Бійці танцювали коло підвід, грілися. Пожежі навколо беззвучно займались одна по одній. В їхньому світлі — живому й мінливому — то виринала валка підвід Донбасівського полку, то зникала в морозній темряві.

Чубенко взявся обходити полк, минали години глибокої ночі, далеко праворуч щось дуже горіло, освітлюючи рівну безконечну просторінь голого степу. Коваль з своїми двома помічниками напоїли коней із степової криниці, дали вівса, чорнобородий Сербін та другий ковалів помічник — веснянкуватий безвусий Ляшок — спорили. «Рушай, — гукнув негмамовний Чубенко, — рушай, донбасівська республіко!»

«І от я, — почав далі оповідати коваль, коли тачанка рушила, — з наказу Артема я повернувся до Гуляйполя. Я мав

попрацювати бля Махна й зібрати людей. Махно привітався до мене, коли я сидів на ганку. «Дивись, Максиме, я знаю, чим ти дихаєш», — сказав він мені, проходячи й помахуючи нагайкою. У Гуляйполі з ним була його «батькова чорна сотня» з Кирюшею.

Махно зібрав на майдані великий сход, казав промову. І несподівано ми встряли з ним у дискусію, відчувши, що натовп нас підтримує. Це був прекрасний мітинговий двобій, і всі бачили, що «батько» програє. Тоді Махно став мовчки слухати про грабунки, контрибуції, бочонки золота, тортури, розстріли, вбивства.

Коли наш товариш закінчив обвинувальну промову, Махно осміхнувся якось лиховісно. Потім він зійшов з помосту, що його було спеціально вибудовано, пройшов крізь натовп, усі враз розступилися перед ним, він схопив мого товариша за руку і поволік за собою на трибуну. Малий на зріст, з баб'ячим обличчям, з довгим попівським волоссям, Махно виглядав смішно, ведучи дебелого хлопця, що з ним дискутував. Натовп припишк. Ми чекали — про що буде дискутувати Махно далі.

«Батько» виліз на трибуну, тягнучи свого опонента. Вони стояли перед натовпом. Тоді Махно мовчки вихопив револьвер і вистрілив у нашого товариша. Натовп одхитнувся од трибуни. Ми почали стріляти, але Махна на трибуні вже не було. І ми поспішили вискочити з натовпу, що раптом став до нас ворожий.

Ми бігли Гуляйполем, відстрілюючись. І, гнані звідусіль, засіли в хатині у товариша Ляшка, хутко позакладали вікна, спровадили стару матір Ляшкову до сусідів, замкнули двері, підперли їх, чим могли, розіклали під руками зброю й патрони, «підходь, — крикнув хтось із наших, — контора пише!», і нас було одинадцятєро.

Я не охочий вихвалитись, але наша контора писала справно. Бій тривав до ночі, стріляти ми вміли, а відступати не було куди. Ми кидали гранати, і на нас кидали гранати, ми стріляли з кулемета, який у нас був, і на нас стріляли з кулеметів, робили все, щоб запалити нашу хату, а запалили хату сусіда, був вітер весняний, рвучкий, він доносив часом запахи озимини, іржання коней, кування зозулі.

Сусідова хата горіла, високе полум'я зносилося під небо, хату гасили, іскри полетіли на повітку й на клуню, зайнялося ще одне подвір'я, нам не давали спочити й на хвилину, все боялися, що ми скористаємося з метушні і втечемо. Нас уже мало було живих. З одинадцяти стріляло п'ятєро, та й ті закривавлені від ран своїх і чужих, виснажені й посліплі, глухі від вибухів.

Ми знали, що життя наше от-от скінчиться, та ми бачили ті тисячі, які прийдуть нам на зміну і докінчать наше діло, завершать нашу боротьбу, вшанують нашу пам'ять. І нам було легко вмирати, смертельний страх не рвав нам серця, мозок не гнітило порожньо прожите життя, ми жили гідно і вмирали мужньо — нам увижалися всі, хто загинув за нашу революцію, ми не знали, чи достойні ми стати хоч близько до тих славних імен.

Вітер повернув на нашу хату, і вона зайнялася. Махновці припинили стрілянину й чекали, що ми будемо вибігати на подвір'я, ми — теж не стріляли, диму була повна хата, допікав вогонь, упав сволок. І тоді ми заспівали, стоячи в хаті, і співали, доки не повтрачали свідомості. Ми не змовчалися співати, хтось один почав, і ми зрозуміли, що ця пісня — то останній подарунок, який дає нам життя».

Ляшок і Сербін, які вислухали все оповідання, оглянулися на коваля.

«Ми співали “Вставай, проклятем заклеймённый”», — сказав Сербін.

Чубенко сидів, тримаючи в руці залізну троянду, високо над ним миготів Альдебаран і все сузір'я — журавлиний ключ вічності. Потім дістав з кишені маленьку книжечку, розгорнув її під світлом навколишніх пожеж, трохи погортав і, складаючи слово до слова, прочитав записане його рукою: «Революция есть война. Это единственная законная, правомерная, справедливая, действительно великая война из всех войн, какие знает история».

«Ось великі слова, — сказав Чубенко, — слова товариша Леніна».

«Старі металурги кажуть, — продовжував Чубенко, — що сталь зварити, як життя прожити — і важко, і страшно, і кінець трудний. Ми ж варимо не сталь, а революцію, і як безкрайньо треба нагріти піч та якими треба бути майстрами, щоб мати топлення і вилити його в прекрасну форму, і стане тоді стальна держава, пролетарська фортеця. А нам, рядовим бійцям, треба любити майбутнє й віддавати йому життя».

«Нас трьох урятували з полум'я, — сказав коваль, — мене, Ляшка і Сербіна. Ми тоді пофарбували тачанку на червоний колір. Щоб пізнавали махновці».

«Вони нас упізнають і на тім світі, — похмуро озвався Сербін, — так ми їм, собакам, уїлися».

Червона тачанка просувалася в складі Донбасівського полку до Дніпра. Полк виконував наказ армії. Здалеку повіяло вогкістю, недалеко була мета. На четверту годину ранку зупинилися на високому березі. Дмухав холодний вітер. На

задніпровській рівнині лежала Каховка. Внизу коло води рухались частини шостої армії, сапери лагодили міст.

«Спасибі за компанію, та будьте здорові!». Чубенко сів на коня, передав наказ — усім зупинитися, від'їхав геть і став дивитися в бінокль. Перед ним за Дніпром була Каховка. Досвіток жовтневого дня розпочинався похмурий, в тумані. Безконечна молочна рівнина простягалася до обрію, що ледве яснів на сході.

Це був славетний Каховський плацдарм Червоної армії, місце завзятих серпневих боїв з корпусом генерала Слащова та кіннотою генерала Барабовича. Це був нездвигнений острівець в таврійському степу, опертий на широкі води Дніпра, кілька ліній дротяних загороджень, окопи, опорні пункти, легендарна сибірська дивізія займала плацдарм. Кінні атаки генерала Барабовича розбилися об дроти та мужність захисників плацдарму, атаки корпусів генералів Слащова та Вітковського не могли роздушити цей каховський горішок.

На очах у Чубенка плацдарм ожив. У сірому туманному світанку загорівся бій. У сірому світанку по далекій рівнині зарухалося кілька черепак, і кожна стріляла з гармат та кулеметів, «танки», — подумав Чубенко. За черепаками сунули хвилі піхоти, панцерники, земля відгукувалася на вибух важких гармат, тисячі кулеметів наче шили кулями велетенські сталеві аркуші.

Поодинокі постріли і навіть залпи бійців губилися в цьому землетрусі, Чубенко подумав про тих, що сиділи в окопах, під зливою смерті, перед лютістю білої гвардії, проти танків постачальника Врангеля — світового капіталізму.

В окопах сиділи кизелевські гірники, уральські робітники, сибірські партизани — переможці Колчака.

«Вони ще не зустрічалися з танками, вони не витримають такого штурму, — сказав уголос Чубенко, — хотів би я бути з ними, вмирати поруч».

Тим часом потроху світало, білі розпочали нову атаку на плацдарм, Чубенко бачив, як підтягалися резерви під захистом танків та панцерників, і маленькі чоловічки вибігли їм назустріч з окопів, вони бігли просто на танки, падали і знову бігли; «таких не злякаєш», — прошепотів Чубенко, і його серце сповнилося великою радістю та ніжністю до бійців.

Світало дужче й дужче, і тоді на небі з'явилися літаки. Чубенко нарахував їх сімнадцять. Вони летіли з півдня, розгорнулися для атаки і стали бомбити плацдарм. Було страшно дивитися, як уставали вгору вибухи їхніх бомб, злість затрусилася всього Чубенка, було над його сили дивитися, як загибають друзі, він висмикнув револьвера й вистрелив, не

розуміючи сам, що робить. «За мною! — крикнув він, — за мною!» — так, наче його загін одразу міг замахати крилами й перелетіти відстань до ворога.

Донбасівський полк затримався коло переправи. Бійці принесли Чубенкові кожушка — «ти після тифу кволий». Дніпро котив важкі сірі хвилі, понтонний міст піднімався й опускався під ногами. Військові частини переправлялися на плацдарм, і нарешті дійшла черга й до Чубенка. Пізнім осіннім ранком, виконуючи наказ, зійшов він з полком на другий берег, бій на плацдармі то затухав, то спалахував з вулканічною пристрасстю, але був десь далеко.

І взяти участь у битві Чубенкові не довелося: плацдарм відбив усі атаки, захопив дванадцять танків та панцерників, розгромив ущент білий корпус. Це була блискуча перемога. На полі бою залишились танки. Вони стояли мертві коло тіл своїх господарів. Офіцерські трупи — в чорних гімнастерках, на рукавах нашито білі черепи з білими кістками, вишито літери: «не боюся нікого, крім Бога одного», — прочитав Чубенко.

Танки стояли один коло одного, і навкруги них лежало багато трупів червоних бійців, що мужньо йшли на нерівний бій і перемогли.

На свіжій озимині, далеко від окопів, сидів білий офіцер. У нього по коліна одірвано обидві ноги. Йому ще встигли їх перев'язати, але в панічному відступі скинули з повозки. Бинти на колінах набрякли кров'ю, офіцер сидів, заплющивши очі, похитуючись, він був без пам'яті чи п'яний. «Наш отец — широкий Дон, наша мати — Россия, всюду нам веди путь волён, все места родные», — було чути.

І ще Чубенко зустрів невеликий кінний загін, який віз ховати свого командира.

Це зовсім інша смерть, коли отак умерти, — сувора урочистість і сум бійців загону розхвилювали Чубенка, що не раз бачив смерть у вічі. І він приєднався до загону, який з голими шаблями супроводив свого командира.

А командир лежав на тачанці й дивився в небо, його голова похитувалась в такт ресорам, він похитував головою, наче одно повторював — «як же це я так дався смерті, товариші, як же це я так дався?» — і кучерявий чуб його колихав вітер.

Над перекопською рівниною летять гирилицями¹ осінні хмари, журавлі — нескінченними ключами, холодна земля, степовий жовтень. Півсоттисячна біла армія барона Врангеля кидає в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягає резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на неї націлилося п'ять армій червоного Пів-

¹ Гирилиця — вервечка, низка.

денного фронту. Осінь тисяча дев'ятсот двадцятого року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських копит, гуркотить моторами танків та штурмової авіації, рухається арміями двох історичних епох.

«Коли говорити про Ватерлоо, — сказав молодий генерал, — я не бачу тут Наполеона Бонапарта». Він засміявся, цей учорашній кубанський осавул, рудий і рябий, брутальний і дражливий. «От він, наш новий генералітет», — подумав його співрозмовник, сивий генерал з йоржиком на голові.

«Але діло йде до Ватерлоо, — продовжував молодий, — червоних буде розбито й знищено».

Розмовники сиділи в штабі, — молодий сьорбав коньяк, старий — молоко.

«До речі, — сказав старий, поставивши склянку, — під Ватерлоо ніякого бою й не було».

«Як не було? А історія?»

«Перший бій був під Лінї, де Наполеон уцент розгромив пруське військо Блюхера, а сам Блюхер — старий рубака, чесний і мужній, хоч без усякої освіти генерал — упав у рейваху з коня, і його довго не могли знайти. Та в нього був за начальника штабу славетний Гнейзенау, товариш Шарнгорста, коли вам щось говорять ці імена...»

Молодий промовчав, злісно сьорбнувши коньяку.

«І Гнейзенау, блискуча голова, подав правильний наказ про напрям відступу розбитого пруського війська. А Наполеон тим часом ув'язався до битви з англійським військом Веллінгтона коло гори Святого Жана, переламав Веллінгтона і готувався розметати як слід. Та тут наспіли Гнейзенау з Блюхером, вже раз биті, і допомогли богині Перемоги перейти від Наполеона на інший бік. А Ватерлоо — це назва села, де стояв штаб англійського Веллінгтонового війська року 1815, червня 18».

В штабі запанувала пауза, в якій чути було далеку канонаду, іржання коней, квиління вітру.

«Військова операція, в якій ворожу силу знищують, — це Канни, — сказав старий генерал, — вам не доводилось цього вчити, ваше превосходительство?»

Хвацький рябий осавул в генеральських погонах почервонів від злості. Він подивився на старого й подумав, що міг би перерубати його, як лозину, «ми говоримо про задніпровську операцію», — пробурчав він.

«Отож вам не пошкодить знати про Канни, — поволі продовжував старий, — ті Канни, що про них писав і відомий граф Шліффен. У двісті шістнадцятому році до нашої ери геніальний карфагенський полководець Ганнібал, маючи п'ятдесят

тисяч війська, знищив під Каннами сімдесятитисячну римську армію консула Теренція Варрона. Переможна карфагенська кіннота на чолі с Гасдрубалом перемогла кінноту на правому крилі римського війська, промчала позад усього римського війська і розбила кінноту на лівому крилі римлян. Тоді, завдяки блискучому маневру Ганнібала, римляни одразу змушені були відбиватися на чотири сторони, і карфагенське військо поклато на місці трупом майже всіх римлян. Так, Канни».

«Так буде з Каховкою, — сказав молодий, — у римлян — Канни, у червоних — Каховка».

Генерал з сивим йоржиком похитав головою; «це смілива операція за Дніпром, вона може мати успіх, але генералові Бабієву треба добре стерегтися різних несподіванок», — мовив він крізь зуби.

Рябий осавул знизав плечима, генеральські погони його настовбурчились, він знав, що на відстані голосу стоїть його бригада головорізів, яку він у рішучий момент поведе з резерву переслідувати розбитих червоних. «Чи не думаєте ви, ваше превосходительство, — сказав він, — що наш третій корпус та кіннота генерала Бабієва пішли за Дніпро лише для того, щоб повернутися назад?»

Старий генерал допив молоко, пройшовся, шкутильгаючи, до дверей, повернув назад, його дратувала задерикуватість цього мужлана. «Добре, коли — повернуться», — буркнув генерал.

«Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе, — жорстко проказав далі старий, — і я б не хотів, — зупинився він, дивлячись у вікно, — я б не хотів, щоб це були погані звістки...»

Але до кімнати вбіг офіцер, і в нього не був вигляд доброго вісника, «кінець! — крикнув він, — задніпровська операція провалилась! під Каховкою пропали всі танки! Сволочі!» Він упав просто на стіл, і на губах у нього показала пина. Рябий осавул генеральського звання миттю вискочив на двір, і звідти чути було його страшну лайку та безладну команду бригаді.

Перекопська рівнина починається за Дніпром, голе, чорне безмежжя — без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, неосяжні володіння Фальцфейна оточують з усіх боків, мов море — утлі острови. Сонце осіннє недовговічне, рідко показується з хмар, розкиданих, як віниччя, по небу. Кінець жовтня морозний, хрустить суха й замерзла трава. Весни дитинства — далеко, в солоній млі, на рожевих берегах.

І чабанець Данило їде на коні землею свого дитинства. Він став уже чабаном, повним чабаном, правнуком Данила, сином Ригора. Над ним — осінь і гіркувате осіннє повітря степу. Ні жайворонка в небі, ні чорногуза в траві, ящірки

поснули в землі, цвіркунці позамерзали на смерть, і трави всі сухі, сонце не гріє, тільки високо під хмарами летять останні птахи в ірій, — осінь.

Перед Данилом встає прадід, загублений на цій рівнині, встають спогади дитинства, «топчу, топчу ряст», — шепотить він. Прадід згадувався лагідний і старий, древній голос лунав Данилові в усі тяжкі хвилини його юнацького життя. І тоді де знаходилась сила й відвага, де народжувалась пісня — відзвуки волі трудящого роду!

Данило оглядався навкруги — на бідний степ, наче вперше помітивши дитинство його. Він подумав, як він писатиме про це. У нього безліч мислей, про які треба розповісти людям. В його особі рід турбаїв дістане слово на землі!

Він напише історію свого роду, як він ішов довгим столітнім шляхом і прийшов у революцію. Вже хай прадід не рушиться в землі — правнук запам'ятав його слова та батькові злидні, запам'ятав і напише. Це буде довга книга, і ніхто в ній не плакатиме, як не плакав Данило, батько його, дід та прадід, ївши гіркий хліб, обробляючи землю на пана та на дуків, б'ючися голірuch і не знавши способу об'єднатися з іншими злидарями.

Книга буде про чотири життя, і його буде четверте, кожне життя починатиметься в книзі з однакового дитинства. Однакові жайворонки співатимуть над чотирма, однакові трави шумітимуть під ногою.

Молодий комісар їхав степом свого дитинства, повертався до полку товариша Шведа, що стояв десь серед голого степу, на самому крайньому фланзі армії.

Молодий комісар добився в штабі одежі й чобіт, і по них треба було послати з загону, розповів, як мерзнуть бійці, день і ніч стоячи на замерзлому степу. Ні палива, ні захисту, ноги в ганчірках, холодний вітер. Швед обрав собі невеличкий, розвалений хуторець, куди послав на спочинок резерви. Коней у Шведа було мало, але він вважав себе кінною частиною, полком кавалерії, він кричав — «переведу в піхоту!», і це була найдужча погроза.

У штабі Данило не вперше пересвідчився, що полк вважають малорегулярним і не ставлять на відповідальні ділянки фронту, а Шведа преніжно люблять. В штабі читалися його рапорти, де він гордо сповіщав, що його полк в складі ста двадцяти двох шабель готовий піти куди завгодно. Старий путіловець — начштабу — лише усміхався, «партизанщина», — казав він вибачливо й водночас лагідно.

Шведові посилались запити про те, куди він після бою подів полонених врангелівців, але він відповів, що «полонених у нього не було, немає й не буде — в битві за ідеал».

Єдиного комісара він терпів біля себе — Данила. І цьому доводилось день по дню переламувати Шведів характер, щодня наражатися на опір командира.

Яких тільки фантастичних проектів не придумав Швед! Одного разу — це був ні більш ні менш, як морський десант. Він хотів, нікого, звичайно, не попереджаючи, посадити свій полк на рибальські шхуни й трамбаки, перепливти море й висісти вночі біля Севастополя. Підійти непомітно, заскочити й вирізати штаби, захопити самого Врангеля, коли вдасться, і потім зникнути в кримських горах і там битися, доки підійдуть свої. «Сам Ленін про це знатиме», — говорив Швед задумливо.

Другим разом його проект знищення Врангеля мало не закінчився трагічно для нього самого. Вибравши час відсутності комісара («я тобі передав фальшивий виклик до штабу, — пояснював потім Швед, — мені тебе жалко було брати з собою»), Швед переодяг свій загін у форму врангелівського офіцерського полку й рушив на фронт. Він вдало вибрав місце. Він уже лагодився розпочати рейдову операцію, як на нього налетіла червона кінна група. Червоні кіннотники зіткнулися тут з таким фактом, коли врангелівські офіцери зовсім не прийняли бою, жахливо лаялися і здалися всі до одного.

Данило їхав степом і не міг позбутися думки, почутої в штабі, про невідомий загін, який з'явився в цих місцях. Він пробував співати, пустивши коня кроком, але співав недовго й без почуття. Вітер котив курай та перекотиполе. Коло дороги лежала коняка, вона зрідка підводила голову й немічно оглядала степ. За півкілометра валялась патронна двоколка без коліс, Данило раптом побачив, що земля зовсім збита копитами.

Він поїхав по слідах, спостерігаючи ознаки швидкого й втомного маршу. Співати вже не починав. Сліди йшли в напрямку до хутірця — бази Шведа. Та ось показався здалеку й сам хуторець. Над ним кружляло гайвороння.

Перше, що побачив молодий комісар, наблизившись до хутірця, був сам Швед у червоних галіфе й босий. Він висів на зламаному снарядом дереві. Жодної живої душі навкруги. На подвір'ї розкидано папери. Труп двох вартових лежали коло ганку з розрубаними головами. Вітерець крутив по подвір'ю сміття й папірці. Сонце прорвалося крізь хмару, щоб освітити невеселу картину. І серед тиші й смерті раптом заспівав десь на горищі півень.

«Гей, хто є?» — крикнув Данило, не чуючи свого голосу. Він зіліз з коня, кинув повід, кінь пішов за ним. «Хто є?» — гукнув Данило, обходячи подвір'я, заглядаючи у вікна. Ніхто не озивався. Коло перекинутої кухні скоцюрбився зарубаний куховар — він саме чистив картоплю, коли його застукала

смерть, і чиститиме вічно. Коло повітки лежало на купі кілька червоноармійців.

Повернувши за повітку, Данило мало не збив з ніг живу людину. Це був хлопчик-червоноармієць. Він сидів, притулившись до стіни, побитої кулями, голова його трусилася, губи щось говорили й говорили, беззвучно й безупинно. Угорі кружляло гайвороння.

Молодий комісар перев'язав хлопчика, напоїв. Дізнався, що білі їхали з червоним прапором. Швед повірив, що вони переодягнені свої, ніякого бою не було.

Так загинув Швед і партизани.

Данило обняв якусь порубану шаблями вишню й відчув неймовірну гіркість, що не давала йому дихати. У голові промайнули всі болі дитинства, образи сирітського приюту й штовхання в наймах. З очей полилися сльози. Вперше в житті Данило заплакав. На цій землі свого дитинства.

Перекопська рівнина, таврійський степ були полем великого бою перед Кримом. Дві епохи, зіткнувшись на рівному безмежжі, зводили рахунки. Револьюційне військо, кероване великим полководцем, взяло до своїх рук ініціативу. Добірна гвардія білих, одягнена й озброєна, з панцерниками, танками, авіацією мусила вишукувати всіх засобів, щоб витримати концентрований удар.

План передбачав оточення й знищення армії Врангеля в Таврії, не допускаючи її відходу в Крим. Шоста армія, відкинувши ворога, підійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям. Легендарна Перша кінна армія вийшла всією масою в глибокий тил основних сил Врангеля і закрила й другий шлях до Криму — Чонгар. Друга кінна армія, четверта й тринадцята — продовжували виконувати деталі залізного удару. Врангель ринувся до Криму, рятуючись від Канн.

«Перший етап ліквідації Врангеля закінчено. Комбінованими діями всіх армій фронту завдання оточити й знищити головні сили ворога на північ і на північний схід від кримських горловин виконано блискуче. Ворог зазнав величезних утрат, нами захоплено до двадцяти тисяч полонених, понад сто гармат, безліч кулеметів, близько ста паровозів і дві тисячі вагонів та майже всі обози й величезні запаси постачання з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів».

Командувач переглядав свій наказ військові фронту. Командувач був у шкіряній куртці й білих валянках. Він сидів у штабі четвертої армії. В нього — довгі вуса, велике чоло, ясні, спокійні очі.

Це був справжній маршал революції. Керуючи п'ятьма арміями, він за місяць удалими маневрами й сміливими опе-

раціями розбив Врангеля й тепер сам примчав на передові позиції для останнього штурму.

Це був командувач, створений революцією, і він стояв на височині вимог військового мистецтва. Він ходив, ледве помітно шкутильгаючи, по невеличкій кімнаті штабу й слухав. Його приємне просте обличчя, обличчя робітника, було весь час спокійно задумливе. Він наче заглибився в свої думки, закований у панцер відповідальності. Відповідальність за життя кожного червоноармійця, цілого фронту, відповідальність за фронт перед партією, відповідальність перед новим людством землі, про яке він мріяв і на каторзі.

І життя армії вставало перед ним в усіх дрібницях, які часто важливіші за недостачу патронів чи людей. Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води для пиття, морози десять градусів, брак теплої одежі і голе холодне небо замість покрівлі над головами.

Командувач оглянув, як зміцнювалися берегові батареї, як готувалися позиції, як все жило наступним штурмом. Ніяких технічних засобів у війська не було, вони не встигли прибути за бойовими частинами в темпі навального наступу. Бойові частини самі провадили потрібні роботи — в умовах пронизливого холоду, напівроздягнені й босі, позбавлені можливості хоч де-небудь перегрітися, поїсти гарячого. І жодних скарг на неймовірні умови роботи. Командувач не дивувався, йому був зрозумілий героїзм і відданість його бійців. Він вимагав від них неможливого, і вони виконували неможливе.

Валянок намуляв йому ногу. Він перезувся, сівши на цинковий ящик з патронами. Холодний солоний вітер дмухав із заходу.

Підступи до перекопських та чонгарських позицій лежали на рівній місцевості, і самі позиції зміцнені всіма можливими способами. Врангелівські й французькі військові інженери накреслили й побудували цілу систему бетонних і земляних споруд. Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів. На перекопських позиціях височів ще Турецький вал старих часів і рів під ним, і коли скласти висоту валу та глибину рову, то виходила перепона на тридцять—сорок метрів, обплутана колючим дротом, захищена бетонними окопами, гарматами, бомбометами й кулеметами, підтримувана гарматним вогнем ворожого флоту.

Із штадиву 51 командувач рушив до Перекопу. Було вже надвечір'я. Сутінки й густий туман, за кілька кроків нічого не видно. Безперервний гуркіт гармат. Прожектори з ворожого боку не вгавали й на хвилину. Блискав вогонь гармат-

них залпів. Резервні полки 51 дивізії готувалися до останнього штурму. Цілий день стояв густий туман, артилерія не могла стріляти, бійці штурмували позиції ворога майже без артилерійської підготовки.

Командувач їхав північним берегом Сиваша. У район дороги потрапляли ворожі снаряди. Загорілася коло дороги скирта соломи. Під гарматним обстрілом командувач був цілком спокійний. Його командарми й комдиви знали випадки, коли він ходив в атаку разом із стрілецькими лавами.

Начдива 52 в штабі не було. Він ще минулої ночі разом з полками переправився через Сиваш, і з минулої ночі на Литовському півострові безперервно точиться бій. За цей час бійці нічого не їли, не було води. З півострова — вихід у тил перекопським позиціям, що їх ніяк не могла взяти 51 дивізія. Треба триматися на півострові і треба за всяку ціну штурмувати перекопський вал.

В дорозі пили чай. Коло прожекторів ніч була особливо темна. Сміялися, жартували.

На дванадцяту годину ночі командувач прибув до штадиву 51. Начдив із своїми полками — також на Литовському півострові з минулої ночі. Неймовірної завзятості атака не вгавала там. Білі посилювали натиск, кинувши в контратаку найкращу свою дроздовську дивізію з бронемашинами. За півгодини по прибутті командувача до штадиву стало відомо з лінії зв'язку, яка проходила через Сиваш, про підвищення рівня води, про затоплення бродів. Полки обох дивізій могли опинитися відрізані по той бік Сиваша.

Командувач виявив у даних обставинах всю силу характеру й рішучість полководця. Царська каторга й заслання підточили його здоров'я, але загартували волю до перемоги. Військовий талант його дорівнювався більшовицькій наполегливості. Він пам'ятав розмову із Сталіним, організатором і натхненником Південного фронту. Перемога сама не прийде, її треба здобути.

І командувач видає наказ до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал негайно й невідкладно, якою завгодно ціною. Мобілізувати мешканців ближчих сіл для запобіжних робіт на бродах, кавдивізії й повстанській групі негайно сісти на коней і переходити Сиваш.

Близько третьої години ночі прибула кавдивізія. Командувач оглянув її і зараз-таки вирядив до місця бою. Вода в Сиваші поступово прибувала, броди псувалися, але переправа ще була можлива.

Ще за годину з'явилися й повстанці. Їхній командир і начальник штабу прийшли до командувача. Вони зайшли обережно, мов чекаючи пастки.

Хто знає, які в них були думки, коли вони запропонували свої послуги на врангелівському фронті. Може, їм потрібні патрони або якась передишка? Може, чорні якісь плани спонукали Махна віддати на допомогу Червоній армії свої полки на чолі з Каретниковим? Командувач фронту ще з Харкова зважив на все.

Каретников вислухав терплячі пояснення командувача про причини негайної переправи через Сиваш. Він задумався, поглядаючи на легендарного командувача фронту. Це була не та людина, яку він чекав побачити. Тут не придуришся й не візьмеш криком. Каретников мовчав. Його начштабу роздивлявся карту, «кіннота не пройде», — сказав він.

«Ми, революційні повстанці України, — заговорив Каретников, — разом з вами битимемо Врангеля. Але кіннота моря не перейде».

«Годину тому, — спокійно відповів командувач, — перейшла кавдивізія. Я чув, що революційні повстанці не захочуть відстати у виконанні свого обов'язку».

Командувач був зовні спокійний і неквапливий. Він не показував махновцям своєї нетерплячки. Він ставив питання так, що тільки з свого доброго бажання може доручити їм честь перейти Сиваш і стати до бою. Він знав партизанські нориви й не натискав, хоч і мусив зважати й враховувати кожну хвилину. Каретников відкозиряв і вийшов.

Командувачеві доповіли, що махновці мають міцно зв'язані снопи соломи й очерету, приторочені до сідел. Вони добре знали умови переходу через Сиваш і тільки відтягали час, боячись якоїсь пастки.

Каретников і начштабу кілька разів то приходили до командувача, то ніби йшли виконувати наказ. Справа затягалася. Сиваш міг виповнитись водою, і потрібна підмога не дійшла б до Литовського півострова. «Я розціню вашу затримку, — сказав нарешті командувач, — як боягузтво. Може, вам краще було б розійтись по домівках?»

Такий прямий удар приголомшив Каретникова. Він криво посміхнувся й тихо вийшов. Сів на коня, оперезав його нагаєм. Загін помчав до Сиваша.

Тоді прийшло повідомлення із штадиву 51. Полки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і переслідують ворога. Це не було закінчення завдання, бо попереду перетинали шлях до Криму міцні юшунські позиції, але падіння Перекопу дозволяло дивізіям на Литовському півострові прилучитися до загального наступу армії.

Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай

людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку дев'ятого листопада.

Зв'язківці почали передавати наказ. Підпис стояв — «Фрунзе».

Дводенні бої під Юшунню — завзяті й криваві. Але Юшунь було взято, і одночасно геройським штурмом, багнетною атакою 30 дивізія перемогла під Чонгаром. Навально й нестримно армії вдерлися до Криму.

Івана Половця, командира інтернаціонального загону, наздогнав його комісар Герт. «Яка чудна тачанка, подивись, — сказав Герт, — мені нагадує того повітряного аса, що вифарбував свій літак на червоний колір. Коли він з'являвся на небі — це виглядало красиво, хоч і непрактично. Проте певний елемент психологічного впливу був».

«Щось на манер тієї психічної атаки, котру ми мали на Сиваші», — зауважив Половець, розглядаючи червону тачанку, яка проїздила поблизу. «Тісно тут, як на ярмарку», — сказав малий Сашко Половець, дивлячись праворуч і ліворуч.

На чудній тачанці сиділо четверо. Попереду — бородань та безвусий, біля кулемета — довговусий дядько й молодий тендітний червоноармієць. «Картина, — засміявся Герт, — вїзд переможців до останньої твердині барона Врангеля».

Заду долинули якісь вигуки. Скаженим галопом мчали верхівці, торохтіли тачанки, маяли строкаті килими на них. Коні заквітчані стрічками, звисають аж на колеса, рух, пишнота, опера.

«Як поспішають махновці, — сказав Половець, — на Сиваші вони смирні були».

«Поставити б кулемети, — відповів Герт, — поспішають на грабунок».

Махновці помітили червону тачанку, пізнали. Група верхівців відокремилася від загону і, не зменшуючи галопу, ринулась до тачанки. Блиснули в повітрі шаблі. На мить тачанка зникла в потоці верхівців. Потім вони розбіглися, як вовки, і помчали доганяти своїх.

Все трапилось так блискавично, що Половець з Гертом опам'яталися лише тоді, коли з тачанки випало двоє людей, і коні в тачанці почали кружляти, ніким не керовані.

Пролунали безладні постріли, але махновці були вже далеко. Тачанку зупинили. Звідкілясь узявся Чубенко.

На тачанці поник розрубаною головою на кулемет коваль Максим. По другий бік сидів непошкоджений Данило, розгублено тримаючи в руці залізну троянду. Коваль ще тіпався, як конаючий птах. Наблизились Половець з Гертом. «Твій?» — запитав Половець, побачивши Чубенкові очі. Чубенко одвер-

нувся. «Війна кінчається», — сказав Герт. «Сталь варитимеш, Чубенко», — осміхнувся Половець. «Зоря Альдебаран, — для чогось сказав Чубенко, — журавлиний ключ вічності».

І взяв у Данила троянду.

В мозку Данила відбивалась картина: сонце, осінь, запах смерті, кінський піт, безконечна даль, радість перемоги, сталевар Чубенко з трояндою в руці на воротях Криму.

АДАМЕНКО

Та, по-друге, — я не майстер мартена, а такий собі сталевар, майстром у нас Федір Іванович і, по-перше, це майстер на вагу золота, майстер-голова, такого майстра я рік шукав, такі майстри не часто родяться. Це майстер старої виучки, він, може, ще Сіменса до розуму брав, а за Сіменсовими кресленнями сам Мартен першу піч робив.

Мій Федір Іванович — майстер ніжний, і людина він така ж ніжна, ви бачите, як він коло печі ходить, збоку вам здається, що він лікар собі, маленький біленький лікар в залізних окулярах, до печі йому й діла ніби нема, він іде з лікарні до лікарні, з однієї делікатної операції на другу ніжну операцію. Зупинився коло мартенівської печі, спека його вдарила із засипних вікон, півтори тисячі градусів спека, зупинився старенький лікар коло вікон, в яких жевріє саме пекло. І наче й дивно йому, нащо люди так жарко живуть, наче й лячно йому, нащо круг нього такий гуркіт, підвозять вагонетки з мульдами, завальна машина повертається, гуде під ногами залізний поміст, робітник, насунувши спеціальні окуляри на очі, заглядає до печі.

Наче й не хоче дивитися Федір Іванович на всю оту мелодію, проте такого майстра сталі ви, певне, не бачили, я сам ще до нього не звик, я, сталевар Чубенко, ще іноді боюся — таких майстрів треба на руках носити, а я — сталевар не з учора, я бачив майстрів і сам яку завгодно сталь зварю, сталь усіх марок, усіх сортів. Варив і хромовольфрамову, цю швидкорізну й капризну сталь, та коло такого Федора Івановича я стою й заздрю, хоч і не личить членові партії така програма.

Це я хочу сказати, товариші, на нашому мітингу отут, у мартенівському цеху, коли ви побачили перший витоп сталі чи не в цілій нашій республіці, а що перший на Донбасі, то я ручуся. Ви побачили, як ми розлили цю сталь по виливницях, вона була в міру гаряча й легко лилася, якість її така, якої вимагає замовець, а замовець у нас один — Революція.

Сталь для залізних конструкцій і мостів, десять сотих процента вуглецю й не більше п'ятнадцяти сотих, від трьох до шести десятих процента мангану, ну, там сірки й фосфору

поменше, значить усе, як годиться. Замовець мостів набудує, по всій республіці зараз мостів обмаль, а треба з'єднати село й місто, завод і землю, усі нації й усі народи, царський режим мостів боявся, інтервенти мости наші нищили, а ми збудуємо, от і розлили перший витоп сталі.

Федір Іванович готує піч для другого топлення, піч оглядають, може, де яма на черені, то її треба наварити, може, поріг підгорів, чи жужель затримався, треба піч підігріти, мульди з вапняком, чавуном та сталним скрапом підкотити, одне слово — треба нічого не затримати, щоб за кілька годин знову можна було вилити у виливниці сорок тонн прекрасної, гарячої революційної сталі.

І так помаленьку, зміна по зміні, топлення по топленню, кампанія печі по кампанії, пустимо всі мартени в республіці, вари, республіко, сталь, вари всіх сортів, і на рало, і на зброю, і на машину, і на рейки, пустимо всі мартени, набудуємо нових мартенів, наш Ленін — хворий, товариші, треба мартенів, треба електрики, треба індустрію на повний хід.

А дам я вам почути при цій нагоді — першого топлення сталі після фронтових боїв — дам я почути трохи моїх спогадів про те, як в числі авангарду робітничого класу здобував це право — лити сталь не в капіталістичний ківш, а в свій — робочий, труджений і завойований. І часу вашого я заберу небагато, вечорів спогадів я не люблю, отут у цеху скажемо на початку одне одному кілька теплих слів, нескладних і неладних, проте добрих і дебелих, а потім зціпимо зуби й підемо працювати, аж земля густиме, і рік, і два, і може, десять, аж доки вийдемо нагору з темряви й других виведемо, а життя наше одне, і хай воно сказиться, яке воно солодке та болюче!

Варю я сталь змалечку, товариші, варю та й варю, був чорноробом та обжежником, був канавником і газівником, дослужився в хазяїв-капіталістів до сталевара, обіцяли мене й майстром настановити. Природа кругом безлісна й степова, без краю степ і шахти, а в ставку більше мазуту, ніж води, та ви самі знаєте нашу донбасівську природу південного українського степу.

Стукнув мені тоді тридцятий рік, часу це було передвоєнного, за рік до світової війни, десять років уже пробігло над нашими головами, і полковник Чубенко повернувся знову до печі — варити сталь. Стукнуло мені, значить, тридцять літ і пішов тридцять перший, сталеварю собі коло печі, аж боляче мені зараз, яку я тоді капіталістові чудову сталь варив, природа, кажу, кругом, безлісна, Донбас наш курний та розложистий, сонце пече без видержу, із засипних вікон спекою мене проймає.

Хлопець я був кріпкий і загвоздистий, думаю — чому це одне життя так собі котиться, а інше на м'яких перинах блохи трусить? Революцією я тоді не займався, проте зовсім темний не був, читав різні книжки — і Чернишевського, і Комуністичний маніфест, і Толстого, грішним ділом, Бакуніна, про Народну волю й декабристів, любив я Шевченка, Грицька Основ'яненка — «Добре роби, добре й буде», або «Козир-дівка», або ще «Перекотиполо», кажу вам — зовсім темний не був. Ходив на майовки, тікав від козаків, куштував нагайки, любив читати підпільні прокламації й іншим давати, а до тюрязи не дійшов, то й не був справжнім революціонером, бо який ти революціонер, коли ти в тюрмі не сидів?

Таке було моє молоде життя, батька і матері я не знав змалку, батька чавун обварив, помер за два дні, у матері сухоти ще з хімічного заводу, сиротою я сталеварив, неділями голубів ганяв, яких у мене тільки не було — тих голубів. Та одного разу коло ставка — цей ставок недарма я згадую вдруге — зустрів я товариша й відчув, як закипіла в мені на повний голос революційна свідомість, закипів я червоним пухирем, як кажуть мартенщики, коли з чавуну виходить вуглець. Така в мені запалилась свідомість, що я пішов би на яку завгодно експропріацію, або стріляв би на міністра, а то й на самого царя Миколку Кривавого.

Ви скажете, що революціонери не так робляться, але дозвольте мені на цей раз сказати, що зустрів я коло ставка мою дорогу дружину й товариша — в образі чорнявої дівчини стрункої постави, доньки конторника заводу, висланої до батька в глушину Донбасу після річної відсидки в тюрязі за підозру про належність до якоїсь організації.

Варити сталь — делікатна справа, важка й закрутиста, щоб сталь вийшла потрібної марки, на язик її не скуштуєш, пальцем не помацаєш, а вона може бути кисла й крихка, може розсипатись від удару, а може луснути від подовження.

Щоб вуглецю була норма, а кислу сталь треба розкислити — чи фероманганом, чи крем'янкою, а то й самим алюмінієм, кажу — справа із сталлю дуже тендітна справа, та з дівчатами, признаюсь я вам, треба бути ще кращим сталеваром і металургом.

Треба на око знати, скільки в дівчині сірки, яка дає красномом, скільки оксиду заліза, і дівчину треба розкислити або яких спеціальних домішок треба додати, щоб вона не іржавіла в життєвій воді та не вкривалася циндрою, коли її розжарити до тисячі градусів. Щоб сама була магнітом, а до інших магнітів не тяглася. І потім вилити зварений метал у виливницю і щоб вийшла така краса, така ніжність, така міць і

розкіш, яку годиться мати за дружину кожному сталеварові пролетарського класу.

Люблю я таких людей завзятих, щоб душа в них була не з лопуцька, щоб оглядали життя з високої конструкції, до душі мені такі люди, вони мене на світі держать, я їх шукав та милувався, вони горіли довгим та прозорим полум'ям, нагріваючи всіх округ себе до сказу, добрий газівник доглядає їхнє полум'я, там газ горить і згорає без сажі.

Таким людям я завжди заздрив, і мало їх у нас є, а треба більше, була в мене дружина та й немає її, був у нас Адаменко та й немає його. Стискаються наші кулаки і хочеться нам співати й кричати на весь світ: народжуйтесь, люди прекрасні й завзяті, ставайте до лав битися й перемагати, битися й будувати невимовні красоти соціалізму!

Оце недавно, будучи завідувачем комунального господарства (а партія послала мене звідити сюди директором, спеціальність у мене сталеварна, розшукав я собі Федора Івановича, і от варимо помаленьку), недавно, кажу, звелів я вибити з скелі пам'ятника. Був у мене італієць-спеціаліст на ажурній роботі, він мені таке шляхетство з каменю витесав, ви й самі можете побачити на міському кладовищі героїв революції.

Пам'ятник Адаменкові стоїть над водою на його славній могилі, кам'яний орел довбає кам'яні кайдани, золотими літерами вибито біографію, донбасівський степ навкруги, спека і гуркіт, ставок, плямистий від нафти, коло якого зустрів я мою дівчину, стала вона мені дружиною, і прожили ми кілька років без галасу.

Придбали собі доньку, пережили імперіалістичну війну, зустріли революцію, та прийшли німці до нас у Донбас, оголосили ми тоді страйк, зупинили завод, і почав я збивати шахтарський революційний загін. Згодом став він полком, а потім навіть бригадою, та давайте затримаємось на цім факті, оглянемося трохи в минуле, недалеко й славне минуле, і послухайте мою просту мову сталевара Чубенка.

Партії було багато, що вулиця — то й буржуазна партія, життя — наше донбасівське життя тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року. Стали ми тоді підданцями нової держави, ясновельможного пана гетьмана українцями.

Донбасівська природа невесела, гетьманська держава дибки ставала, вже мріяли ми про свою вугляну республіку донбаського краю. Гетьман гроші на машинці друкував, а нам було платити, і ось на цей час зв'язався я з одним луганським слюсарем, випили, закурили, і взявся я формувати партизанський загін — вся влада Радам. Вигляд у мене був тоді страшніший, оцих золотих зубів ще не було, на голові чорна

кудлата шапка, як у черкеса старого режиму, погляд суворий і голос сильний.

Приймав я більшовиків і безпартійних, щоб були шахтарської крепкої крові чи заслужені доменщики, щоб були в'їдливі, завзяті, щоб кипіли й не переливалися через край, щоб вуглецю було не більше одного проценту, словом, щоб проба показувала завзяту сталь. Брав до загону й таких, як алюміній, — в'язати в металі газу, щоб не кипіла сталь у ковші. Брав з усіх цехів заводу, ваньку до ваньки складав — одчайдушних, занозистих, кострубатих, невідступних пролетарів всевеликого Донбасу, збивав партизанський проти німців загін. Чоловіка з двадцять набрав, і потім усі були більшовиками, усі були партійцями найвищої марки, знали Леніна й Маркса і хотіли соціалізму, а інші теорії були їм без діла.

Коли треба було робити чистку наших партійних лав згідно постанови, то ми визначили свої норми, свої мінімуми, коли ти на кулемета сам підеш, або на п'ять справних гвинтівок підеш сам напролом, або гранатою штаб розженеш — значить ти повний більшовик і тобі честь та пролетарська дяка і партійний квиток з усіма печатками.

Сильно доводилося битись, а потім розбігатися на всі чотири боки, коли до німців підмога стане, вибігали ми цілий вам Донбас, забігали на північ, переходили радянський кордон, діставали трохи зброї, трохи порад, свідомої ненависті, та й повертали назад до своїх країв партизанською ходою, чортячими стежками.

Вилежувались по схованках до нового діла, отут і дістав я директиву підпільної трійки обстріляти військовий поїзд і зробити їм невелику заворушку, а також набрати зброї. Допомогатиме тобі, товаришу Чубенко, отаман Адаменко з найбіднішим селянством, така й така диспозиція, полонених не стріляти, а офіцерів пускай у розход, і душа з них геть, про виконання сповістити.

Став я чекати того дня й думати собі, який там є Адаменко, чи красно буде з ним поруч битися, і чи не піде його селянство по барахольній стежці. Зваживши все й розміркувавши, вирішив я директиву трійки виконати, але годинника свого перевів верст на п'ять уперед, виконав діло сам з моєю донбасівською ротою й ліг, гарячий, після бою на траві спочити та почекати Адаменка. Самі знаєте — п'ять хвилин б'єшся, а цілий день бігаєш, стомився, душа не тримається, на небі хмари одна за одною ганяються, аромат природи, коні траву скубуть, і лише згодом я дізнався, що дістав запалення легенів.

Адаменко не запізнився й на крихту, він з'явився з братчиками в повній бойовій ході, коні його були ситі, а люди

муштровані, кобила під ним аж горіла золотою мастю, де він її ховав, отаку красуню, від людського ока? Я його запитав про це, а він одповів, що фарбує на захисний колір, і ми всі сміялись, сміху був повен луг, я устав з трави, щоб посміятися, і відчув, що мене коле колька, легені ніби риплять під ребрами, і сміху в мене не вийшло.

Адаменко зліз з кобили, він був високий, як вагранка, і як вистачило одежі на таку дитинку, підійшов до мене, став прислухатися до мого кашлю, поклав мене на землю і взявся робити масаж. Не знаю, що то був за масаж, але ребра в мене лускались, як сірники, від Адаменкових рук, він мене трохи не задушив масажем і потім признався, що його спеціальність — медицина, а в армії був за ветеринарного фельдшера.

Він мені одразу полюбився, цей Адаменко, був з нього партизанський герой, я йому передав командування над моїми шахтарями, а сам почав мучитись із запаленням легенів. Давали мені різні порошки й пілюлі, мене нічого не брало, хвороба міцно причепилася до грудей, а треба було до того й ховатися та з такими легенями їздити верхи. Адаменко казав, що не кожний таке витримає, і вирішили ми з ним взятися за радикальні ліки, а для цього знайшли глухе село, куди ніякий німець не добігав, поклали мене, раба божого, на купу сіна на гарячу піч і цілий тиждень піч гріли, і сіно поливали водою.

Така там була температура, так мене парою проймало, стільки крові з мене вийшло, що я відчув себе здоровшим і вирішив не вмирати, а Адаменкові подарував мою стукалку. Ми почали міркувати про з'єднання обох наших загонів, тільки не знали, як розв'язати партійні справи, бо мій загін партійний, а Адаменків не зовсім.

Не знали вони, чим зовні різниться партієць, і признався мені Адаменко, що вони хотіли собі на лобах повиколоювати зорі, щоб не жарти були, а справжня боротьба за свободу, і щоб кожне могло їх здалеку впізнати. Та потім адаменківці понаколювали собі груди, і в кожного на грудях зоря, і це був їхній партійний квиток власного вірця. Ми постановили хлопців усіх перечистити і вважати за повноправних партійців.

Ви тільки уявіть таку панораму, що Чубенко лежить на печі, крутиться на всі боки й плюється шматками чорної крові, під ним мокре сіно аж шкварчить на гарячій цеглі, пара густа по всій хаті, й не передихнеш, Адаменко зажурився коло стола, хатою проходять його бійці, у всіх зорі на грудях, усі вони фанатики соціалізму, серед них перекинчиків не буде, бо їхнього партійного квитка не сховаєш і в землю з ним ляжеш.

В голові макітриться, стогну я на печі, як бугай, борюся за життя із сліпою природою, у віконечко крихітне бачу ву-

лицю, дерева й далекі степи, куриться в моїх очах безконечна дорога. Хочеться побачити той соціалізм, хочеться дожити хоч до початку його, і я стогну ще дужче й роздираю груди.

Адаменко кладе мене горілиць і тримає, мене трусить марення, у віконце видко день і людей, потім віконце темніє й надворі ніч, планета везе мене на собі крізь дні й ночі, ціла хата труситься від цього.

Ось мене несуть на марах, у віконце я бачу, як палахкотить дерев'яна сільська церковка, як з обгорілої дзвіниці падають потроху дзвони, падає великий дзвін, бевкає й гуде, падає менший за ним, дзеленькотить, осипаються малі дзвони.

Я прокидаюся й слухаю, в хаті регоче Адаменко, і я дізнаюся, що це його антирелігійна робота. Він переконав парафіян на зборах, що треба розібрати по домівках усе церковне добро, бо, чого доброго, і німці можуть його реквізувати, а то й різні банди на церкву налетять, усе святе золото витрусять, молись потім на попові ворота! Ну й розібрали по домівках усе, що попало, не церква стала, а цирк релігії, забрали парафіяни навіть хоругви, та потім і почалися на селі розмови, кожному хотілося мати золоту чашу чи там інший золотий посуд, словом, справа кінчилася тим, що церкву спалили, щоб покрити загальний гріх, щоб покрити ціле село.

Адаменко реготав собі на всю хату, і тільки я очуняв, як ми вже мали роботу адаменківської вигадки, у нього наче біс сидів у голові, одчайний і гостроязичний біс.

Я варю ось сталь, а в мене на думці Адаменко, і ви мені скажете, що це дрібні випадки партизанського життя, але ж навкруги були німці, гетьманці, були вороги нашого класу, і ми стояли проти них, ми партизанили до останнього патрона. Наше життя ми несли, піднявши високо на руках, і це дуже важко — ходити такою стежкою, мало нас вернулося живих.

Ми билися всякими способами, і про один я вам розповім, про бабський наліт адаменківської вигадки.

Так от, у степовому селі був ярмарок, на чотири боки куріло, куріли степові розложисті шляхи тощо, торохкотіли тачанки, торохкотіли німецькі колоністські фургони, дзеленчали стальними тарілками вози степового краю. Різні тони, різні звуки, кожен хазяїн свого воза по голосу серед тисяч пізнає, отак ми з вами пізнаємо гудки наших заводів, отак паровозні машиністи пізнають свої гудки серед усіх гудків; була степова тиша на рівному, як дошка, таврійському безмежжі.

На всі голоси дзвонили стальні тарілки на осях, перегукувався скот з усіх кінців ярмарку, людський гомін тощо. Німці ото ходять поміж возів з перекладачами, купують скот на гетьманські гривні, що їх гетьман на машинці друкував.

Грає німецький оркестр їхніх військових маршів і пісень, на вигоні німецький батальйон проходить муштру в залізних шапках, у повній викладці, майор їхній на коні пузо трусить, небо, як Чорне море, над головою.

На обрії з'являються запізнілі фургони, вони котяться з чотирьох шляхів, на фургонах дебели баби й дівчата, червоні молдавські хустки горять на сонці, фургони таборяться на ярмарку, зіскакують баби й кутаються в хустки. Адаменко такий високий, а на ньому спідниці зовсім по нормі і вишита сорочка вільно налізла на широчезні плечі, з паристої дівчини була одежа!

Бабська команда вештається між народом, селяни регочуть з таких бабів, а ми, встановивши кулемети на належних точках, поставили найкращих стрільців по садках і так ударили з усіх боків, що за якийсь час німці здалися на нашу милість.

Битись доводилося кріпко, це вам не гетьманці, які од пострілу могли побігти. Німці билися по повній програмі, їм на початку й ніяково було тікати від бабських спідниць, а ми косили кулеметами, і це була партизанська тактика, замаскувавшись бабами, підійти на близьку відстань, діяти раптово й не дати розгорнутися для бою. Дехто й спідниці погубив, а Адаменко в дівочому вбранні увесь бій провів, намиста, коралів, дукатів було повно на його шиї, і він не скинув ні одного разка намиста, не загубив ні однісінького дуката. То було добро його дівчини, яка віддала усе святкове вбрання милому на перемогу, а може, й на смерть.

І про другий бій я вам розповім — адаменківської стратегії, коли ми вдвох з Адаменком оголосили на гетьманців червоний терор. Тоді ми залишились сиротами, за нас загинули наші близькі — Адаменкова дівчина і моя покійна дружина. Знайшовся був серед нас такий, що видав їх гетьманцям, і я летів до наших місць Донбасу із загоном, забувши про небезпеку, я поспішав рятувати, була жажлива ніч степової бурі, на небі місяць літав з хмари в хмару, сухі блискавки сіклися в повітрі.

Мені хотілося зіскочити з коня й побігти ще дужче, та примчав я пізно, коло ставка, плямистого від нафти, я знайшов розстріляну дружину, а в хаті розгром і нищення. Дівчинка моя забігла десь у степ, і степ поглинув її. Сів я в хаті на підлогу й просидів до ранку, і зрозумів, що милості нікому не буде, прокляв я гетьманську Україну моїм горем, виліз на коня і не злазив із сідла, доки не знищили ми цю державу з її охоронцями-німцями.

А зрадник, що видав наших жінок, добре відчув, як подалу наближається до нього невідступна смерть. Потім і тра-

пився той другий бій адаменківської вигадки, коли ми добре побилися й віддячили, повернули борги, і самими процентами з тої крові можна було втопити гетьмана з цілим його кодром старого російського генерала.

Може, кому з вас доводилося партизанити або хто в Червоній гвардії був, чи взагалі хто брав у свої руки владу на місцях, той, без сумніву, знає, які були того часу настрої. Ми думали, що саме в нашому місті крутиться центр революції, що на нас дивиться цілий світ і чекає від нас такого, що його й у казках не чувано, всесвітнього геройства, революційного завзяття. А за нашим прикладом піде вся пролетарія, і ми не шкодували нічого в світі, перед нами сходила червона планета соціалізму, на нас падали її прожектори, ми йшли, наступаючи нашій меті на п'яти.

Ні в кого з нас не було більше одних штанів та подертої шинелі. Де ми проходили — там ставала республіка Рад, і нас було зовсім мало, і патрони часом не стріляли, і донбасівська республіка стояла, як дитина незайманої краси. Важкі роки пройшли над нами, і приємно тепер варити чудову сталь і згадувати наших бійців, а то ніколи було й умитися, і ми вирішили з Адаменком вибити до ноги цілу сотню гетьманської варти у донбасівському низинному селі, поквитатися з паном гетьманом білогвардійської держави за наше невивплатане горе, на білий терор відповісти як слід, і так далі.

І ми їх застукали, сотню гайдамацького полку імені його світлості гетьмана Скоропадського. Ми довго йшли за ними, і не шелестіла трава під нашою ногою, мало було нас для бою чи для засідки, удень ми йшли, а вночі дивилися на зорі й захилювалися ненавиддю. Адаменко чекав слухної нагоди, бо для бою не кожна година годяща.

Візьміть метал, і ви скажете, що його не кожної хвилини випустиш із мартена, і ківш мусить бути на місці, і виливниці готові, а найголовніше — мусить зваритися сталь. Пустити ж людей у бій — відповідальна дуже річ, і коли, було, подаси знак до бою, то аж гориш увесь, і думки тисячами пролетять у голову.

Ми свого дочекалися в одному молдавському селі, там була велика школа, гетьманці стали в ній на ночівлю, а нам того й треба було. Ми вночі влаштували їм розваги, і ні один не вийшов звідти живим, ми познімали караули, підперли двері й почали кидати у вікна запалені віхті соломи, і нам знадвору видно було, як зривалися з підлоги вояки, і ми їх хрестили з гвинтівок. На підлозі не влежиш, коли на голову летить запалений віхоть, і ми б не морочилися так довго, коли б мали були якісь гранати.

Такий був другий бій адаменківської вигадки, а звичайних боїв траплялося дуже багато, і третя адаменківська вигадка була й останньою, та до неї пройшов цілий рік. Німеччина за цей час розпочала революцію, і їй стало розвиднятися в темній голові. Вся Європа горіла в революційних бурях, я залишив Адаменка у загоні за командира, загін став до лав Червоної армії, а сам я поїхав до чудесного міста Одеси, куди кликали мене товариші-підпільники — боротися з іноземними окупантами та імперіалістичними акулами.

Ішов тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий рік, повний порт стояв військових кораблів, всю Одесу поділено на зони, тут вам була іноземна, білогвардійська Гришина-Алмазова, а далі натискали петлюрівські частини, і польські легіони строїли з себе французів. Офіцерські білі частини билися з українськими, у кожній зоні була контррозвідка, всі контррозвідки не забували нас і сонні, життя було революційне й піднесене, ми ходили всі по ниточці над смертю. Ще забув я сказати, що була в місті й бандитська армія Мишки Япончика, кільканадцять тисяч озброєних нальотчиків, їм було вигідно строїти з себе революціонерів, і вони влаштовували скажені екси на вулицях Одеси, а розраховувались за екси ми, більшовики, і все, що траплялося в місті, клалося нам на карб.

Контррозвідки розривалися, шукаючи нас, і в такому перепльоті точилося наше партійне життя тодішньої Одеси, та ми не кидали діла, у нас склалася іноземна колегія, працювала підпільна друкарня у одного рибалки, батька мого товариша Половця. Ми знайшли дорогу на військові французькі кораблі, ви чули з газет про бунт на крейсері, одно слово, було зроблено шматочок роботи, не мені цим хвалитися і не вам про це слухати. Загинуло чимало підпільних товаришів, а мені пощастило викрутитися, хоч не ховався я й не заривався з хоробрістю, у підпіллі головне — дисципліна й витримка, там твоє життя всім належить, і ти мусиш ризикувати рівно настільки, наскільки дозволить комітет.

Залишився я живий і пішов знову до свого загону, бо обрії раптом потемніли і чорні хмари насунулись на наш радянський берег, а простіше кажучи — почався наступ денікінських армій на Москву. Наші загони Червоної армії відходили на північ, буржуазія в містах мало дзвонів не порозбивала з радості й молебнів, година була підходяща, і ми знали, що помилювання не буде, всю Росію повернуть генерали на царську в'язницю.

Я знайшов мого Адаменка на фронті, він командував красивим полком, і в його полку не було двох однаково зодягнених бійців. Зустріч наша була невесела, і довго ми думали,

що нам робити, а потім порадилися де слід було, забрали з полку потрібних донбасівських людей та й пішли з Адаменком до денікінців у тил, на наш курний і милий Донбас, на його балки й степи, і ми добре там походили!

Скільки вугілля ми не дали денікінським паровозам, заводам не дали лагодити машини й зброю, ми партизанили цілим Донбасом, і кожне селище нас годувало, кожен завод нас ховав, кожна шахта нас знала. Сонце донбасівське гріло, боїв було чимало, і нам ставили різні пастки, ловили по всіх кутках, і нарешті довелося їм зняти з фронту дроздовський офіцерський полк і кинути на нас, і тут трапився третій бій адаменківської вигадки.

Коли знаходиться у деяких хлопців невстояна кров, і їм хочеться писати різні оповідання про нашу громадянську війну, і вони пишуть перами й олівцями, як навіжені, — вони бачать, як ми, голі й босі, женемо озброєні армії ворогів, як офіцерські полки кидають зброю і просять пардону тільки через те, що так хочеться молодому писунові. А нам, що куштували тієї водички, щемить серце, хочеться лаятись, нам досадно, бо таких ворогів не слава й побороти, нам же не з неба щастя летіло, ми його важко й трудно здобували, і офіцерські полки з одчаю билися криваво і як годиться. І тим більша честь нашим бійцям, що вони били такого завзятого ворога, що вони перемогли таку силу ворогів.

Офіцерський дроздовський полк був у повній формі, там полковники були за взводних, а капітани й поручики билися, як прості солдати, і командував ними донський хорунжий, що за рік зробився генералом. Коли прислали на нас той полк, значить, ми добре їм дошкулили, і, потерпаючи перед таким ворогом, ми тішилися, що здібності наші відзначено, на нас вийшла краща ворожа частина.

Ми з Адаменком дві ночі сиділи в соляній шахті, радилися, сперечалися й вираховували, в Адаменка був гострий розум, план того бою цілком постав у його голові, я лише коригував і переводив на практичні рейки. Дроздовський полк тим часом мацав місцевість, до них ходила різна тамошня наволоч, з усіх кутків збиралися відомості, і наші люди ходили до них виказувати й плутати карти.

У їхньому штабі кипіла робота, вони спробували навіть заgravати з робітництвом, це були не ті офіцери, що пиячили по тилах та спекулювали, та підривали їхній фронт, це був бойовий полк фанатиків монархізму, оскаженілі захисники капіталізму. Вони пиячили так, щоб цього не бачило населення, вони нищили наших товаришів таємно та без галасу, вони удавали з себе овець, та були вовками, і по-своєму вмі-

ли служити своєму чорному класові. Нам довелося з ним стати віч-на-віч, з цим дроздовським офіцерським полком, і діло випало нам, признатись по правді, дуже відповідальне.

Ви знаєте донбасівські степи й степові яруги, часом річечка протікає в низьких берегах, в очеретах, в осоці, і стоять велетні металургії, курять домни й коксові печі, біля шахт терикони, як пам'ятники про кількість людської праці під землею. Треба було вишукати серед цієї тісноти потрібну долину, по якій би протікала річка та були б очерети й інша висока трава, до такого місця треба було підводити різними хитрощами денікінців, і там зіткнути їх з тим, із чим ми їх зіткнули.

Це була вища партизанська вмільсть, регулярна частина з цим, мабуть, не впорається, ми розбили наш загін на дві половини, роз'їхалися на призначені місця й почали робити галас. Дроздовці теж розбилися надвоє, і почався триденний бій партизанської тактики. Правильно каже наука, що легко накреслити план, та тяжко виконати його, і каже, що перейти льодовий потік по шию у воді і по гострих каміннях — трохи нагадує труднощі, які постають у командира під час виконання плану.

Ми з Адаменком були коло наших окремих загонів, ми умовилися зустрітися у певний час і на певному місці, ми три дні відступали з боєм і пильнували того, щоб відступати туди, куди нам треба, а не туди, куди ворог пожене. План у нас був дуже нахабний, і він провалився б за інших обставин.

Ми з Адаменком поволі зближались й зближались, дроздовці йшли за кожним з нас, наші загопи весь час меншали, ми розпускали своїх бійців — ви потім побачите для чого. Швидко казка кажеться, та не швидко діло робиться, і одного прекрасного підвечір'я ми з Адаменком та лічені люди з наших загонів зустрілися в одному місці, і то було не те місце, про яке ми вмовлялися, проте і його можна було використати. Була долина, річка й очерети, і ви розумієте, що з обох боків наступали дроздовці, а нас була жменька поміж ними. Ми залишили кількох охотників на правдиву смерть, самі ж подалися очеретами вбік і вчасно вискочили з мішка, знайшли кілометрів за два наших хлопців і підмогу з найближчих шахт, стали чекати наслідків.

Дроздовські частини наступали одна на одну, і кожна думала, що натрапила на нашу більшу ватагу, а мої кулеметники піддавали жару на обидва боки. Сутеніло, з обох боків розпочалася серйозна стрілянина, стрільці вони були добрі, клали одні одних наповал, була вечірня пора, сонце зайшло за куряву, і доки вони добрали, що самі з собою б'ються, ми

підійшли з флангу й допомогли їхньому горю. А там настала ніч, і третій бій адаменківської вигадки скінчився, сам Адаменко дістав кулю в рота, вона пробила язика й вийшла десь коло потилиці. Я одвів його до знайомого лікаря в лікарню, а сам, глибоко зворушений, став ходити округ лікарні й чекати ранку та оббивати нагайкою листя на деревах.

І на ранок я пробрався до Адаменка, він був сам у фельдшерській кімнаті, і в ліжку не лежав. Я побачив, що він ходить по кімнаті з кутка в куток, це був велетень майбутніх днів і не дрібної породи, голова вся в білому, видко лише ніс та очі, і я затрепетав — які вони були червоні й страшні. На ліжку лежала дівоча сорочка й спідниця, коралі й намисто його небіжчиці, він побачив мене і ніби хотів заговорити простреленим язиком та махнув рукою, щось, мов сльоза, закрутилося й заблищало в його оці. «Нічого, ще наговоришся, — сказав йому я, — ми тобі телячого язика пришиємо», а в самого аж крутить у серці, не дуже веселі виходять мої жарти.

Він підійшов до стіни й став писати на ній пальцем жахливі слова про неминучу суку-смерть, яка його хоче задушити в ліжку, та він на ліжку не ляже, хай вона прийде до нього до стоячого, і різні прокльони. Я відповідав йому теж пальцем по стіні і вголос проказував свої написані слова, і про що ми говорили — вам не цікаво. Потім ми потисли один одному руки, і я вийшов перебалакати з лікарем, а коли повертав назад, почув постріл з моєї стукалки, і Адаменко стояв посеред кімнати, з грудей, як із чопа, біла кров, в очах у нього було порожньо, і він упав на підлогу.

І далі продовжуйте мітинг без мене, Федір Іванович глянув сюди раз і другий, іду вже, Федоре Івановичу, іду до мартена, і хай це буде останній раз, що я на роботі промову сказав. П'ять років стоїть наша держава, варитимемо сталь всіх сортів, любитимемо нашого Леніна, хай живе завзятий невідступний шлях до соціалізму, слава нашому Донбасові й вічна пам'ять загиблим бійцям!

1932—1935. Харків

КОМЕНТАРІ

ВЕРШНИКИ

Роман написано в Харкові впродовж 1932—1935 років.

Перша публікація: *Всадники: Роман* / пер. П. Зенкевича. — М.: Гослитиздат, 1935. — 43 с. — (Роман-газета, № 9).

Перша публікація українською мовою: *Вершники: Роман*. — К.: Держлітвидав України, 1935. — 164 с.

Подаємо за виданням: Яновський Ю. Твори. В 5-ти т. — К.: Дніпро, 1983. — Т. 2. — С. 327—410.

С. 23. *Вершники* — у Яновського символ нових шляхетних людей, сформованих за умов воєнних та революційних катастроф початку ХХ ст., витoki якого сягають у глибини архаїчного мислення (див.: Гуменна Д. Хто такий Кий? // *Український голос: Найстарший український тижневик у Канаді*. — 1983. — 12 грудня. — С. 2, 4; Хоменко Г. Юрій Яновський: танатологічна версія ранньої творчості. — Х.: Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, 1998. — С. 41).

С. 25. *...головного отамана Симона Петлюри...* — Ідеться про Симона Васильовича Петлюру (10.05.1879, Полтава, Полтавська губернія — 25.05.1926, Париж), політичного й військового діяча України першої чверті ХХ ст., члена РУП, одного із засновників і лідерів УСДРП, другого Голову Директорії УНР (13.02.1919—10.11.1920). Петлюра брав участь у боях проти Червоної армії. У листопаді 1918 року він підняв повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Сформував нову армію УНР. У 1920 році після поразки у радянсько-польській війні Петлюра, який був союзником Пілсудського, емігрує до Польщі, а потім до Угорщини, Австрії, Швейцарії і, нарешті, до Франції, де був убитий анархістом, євреєм із України Самуелем Шварцбардом, який у такий спосіб помстився за загиблих під час учинених петлюрівцями єврейських погромів родичів. Існує гіпотеза про зв'язок загибелі С. Петлюри з його участю в діяльності масонської ложі в Парижі. Є факти, які переконують у тому, що вбивця Петлюри — агент НКВС.

С. 31. *Наймит Леніна...* — Тут вияв неприйняття ідеології Володимира Ілліча Леніна (Ульянова) (22.04.1870, Симбірськ, Росія — 21.01.1924, Горки, Московська обл.) — засновника комуністичної партії в Росії, вождя більшовицького перевороту 7 листопада 1917 року, засновника Радянської держави.

С. 32. ...*весь світ за нас, і Карл Маркс.* — Ідеться про Карла Генріха Маркса (15.05.1808, Трір, Рейнланд-Пфальц, Пруссія — 14.03.1883, Лондон), відомого німецького філософа, економіста-теоретика, революційного діяча, співавтора «Маніфесту Комуністичної партії» (1848), автора «Капіталу» (1867—1894).

С. 34—35. ...*прокидався на Явдоху [...] На Сорок святих... [...] А на Теплому Олексі...* — Ці та багато інших лексій із новели «Дитинство» є кодами глибокого сакрального світовідчуття українського народу, езотеричним сенсом якого володіють особливі люди, що асоціюються в Яновського із знатниками. Саме вони формують у текстах письменника героїчну особистість 1920-х. Сакральні традиції українців описані багатьма вченими. Одна із найбільш глибоких студій «Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис» (Мюнхен, 1958) належить Олексі Воропаю.

С. 38. *А той Грицько Нечеса характерник був, як і всі запорозці, пройшов крізь військо і турбаїв вивів...* — Тут маємо типову для народного світосприйняття контамінацію автономних подій, умотивовану законами енігматичності, спрямованість до якої зафіксована в рецепції героїв як чаклунів, чарівників.

Грицько Нечеса — ім'я, яке одержав за свою перуку, приставши в 1772 році до запорозьких козаків, фаворит Катерини II Григорій Олександрович Потьомкін (1739, с. Чижово, Смоленщина — 1791, дорога Яси—Миколаїв), князь Потьомкін Таврійський, Новоросійський генерал-губернатор.

Турбаї — повстанці за відновлення свободи проти кріпацької залежності в селі Турбаях Градизького повіту Катеринославського намісництва (тепер Глобинського району Полтавської області), що розгорнулося в 1789—1793 роках. Власниками села були поміщики Базилевські. Ідеологи повстання — Назар Оліфер, Григорій Яструбець, Трохим Довженко. Повстання закінчилося судом і жорстоким покаранням непокірних.

С. 44. ...*тримає в трепеті місцевих Чайковських та Римських-Корсакових.* — Маємо алюзію на двох відомих російських композиторів: Петра Ілліча Чайковського (7.05.1840, Воткінськ — 6.11.1893, Санкт-Петербург), автора балетів «Лебедине озеро» (1877), «Спляча красуня» (1889), «Лускунчик» (1892), опер «Євгеній Онегін» (1878), «Пікова дама» (1890) й знаменитої «Патетичної симфонії» (1893), та на Миколу Андрійовича Римського-Корсакова (18.03.1844, Тихвин, поблизу Новгороду — 21.06.1908, Любенськ), учасника «Могутньої купки», автора яскравих, просякнутих духом народних цінностей опер «Садко» (1896), «Моцарт і Сальєрі» (1897), «Сказання про невидимий град Кітеж» (1905), «Золотий півник» (1908), сюїти «Шехерезада» (1888), пасхальної увертюри «Світле свято» тощо.

С. 44—45. *Рік Сталіна, Фрунзе, Ворошилова, Будьонного, Чапаєва, Щорса... [...] ще юний Віталій Приймак...* — Ідеться про організаторів та командирів Червоної армії.

С. 49—50. *От і вийшов морський бій, децю відмінний від Абукірського, Трафальгарського, Цусімського чи Ютландського боїв...* — Тут

у сферу порівняння включені битви, які займають виняткове місце в історії воєн на морі.

Абукірський бій — бій в Абукірській затоці, Нільська битва 1798 року, в якій англійський флот під командуванням Горацио Нельсона одержав перемогу над французьким флотом Наполеона.

Трафальгарський бій — бій 21 жовтня 1805 року на заході мису Трафальгар (Іспанія) між франко-іспанським флотом під командуванням П'єра де Вільньєв та англійським флотом під командуванням Г. Нельсона. Результатом бою було захоплення англійцями 20 суден супротивника і самого Вільньєва, що зумовило відмову Наполеона від наміру нападати на Англію.

Цусімска битва — битва 27—29 травня 1905 року під час Російсько-японської війни, в ході якої японці потопили 2/3 російського флоту, зруйнувавши надію Росії стати великою морською державою, а відтак спричинивши кінець війні.

Ютландська битва — морська битва між англійським та німецьким флотами 31 травня — 1 червня 1916 року в Північному морі на заході Ютландської протоки під час Першої світової війни. Переможцями оголосили себе обидві воюючі країни: хоча Англія втратила велику кількість кораблів, Німеччина до кінця війни не була здатною до великомасштабних морських операцій.

С. 52. *...повстання проти гетьмана...* — Ідеться про Павла Петровича Скоропадського (3.05.1873, Вісбаден — 26.04.1945, Мюнхен, Баварія), українського громадського й військового діяча, який був обраний гетьманом Української Держави 29 квітня 1918 року Всеукраїнським з'їздом хліборобів у Києві і займав цю посаду до 14 грудня 1918 року. Хоча період його правління відомий багатьма важливими позитивними зрушеннями в Україні, він був позначений і серйозними прорахунками, які спричинили хвилю антигетьманівського протистояння. Листопадові ж революції 1918 року в Німеччині та в Австро-Угорщині, окупаційні війська яких виступали гарантом стабільності влади гетьмана, дали поштовх до його зречення влади та еміграції. Яскравими ідеологами антигетьманівського супротиву стали М. Шаповал, В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, П. Андрієвський та інші.

С. 61. *...вступило в контакт з... маршалом Пілсудським...* — Ідеться про Йозефа-Клеменса Пілсудського (5.12.1867, Зулов, Польща, Російська імперія — 12.05.1935, Варшава), польського державного діяча, маршала, лідера Польської соціалістичної партії, організатора таємних антиросійських об'єднань на території Галичини, в'язня царських таборів (1887—1892). Під час Першої світової війни він підтримував Австро-Угорщину, виборюючи незалежність Польщі. У 1918 році Пілсудський став першим главою польського уряду. З 1926 року він був прем'єр-міністром та міністром оборони Польщі.

С. 69. *...лежав у пустелі Атакама...* — Ідеться про посушливий район у північній і центральній Чилі. Це територія військових суперечок поміж Чилі, Перу та Болівією, оскільки тут містяться головні світові запаси селітри, яка тривалий час вважалася єдиною сировиною для виготовлення пороху.

С. 70. ...зустрівся з моїм другом Артемом. — Очевидно, Яновський має на увазі Федора Андрійовича Сергєєва, «товариша Артема» (19.03.1883, Глебово, Курська губернія, Російська імперія — 24.07.1921, Тульська губернія, РСФСР), російського революціонера, радянського політичного діяча, члена РСДРП із 1901 року, засновника Донецько-Криворізької республіки, другого голову всеукраїнського ЦВРК.

С. 73. ...проти танків... Врангеля... — Тут ідеться про Петра Миколайовича Врангеля (27.08.1878, Новолександрівськ, Литва — 25.04.1928, Брюссель), відомого російського воєначальника, нащадка старовинного німецького роду, барона, одного із лідерів антибільшовицького руху під час громадянської війни. У період Першої світової війни він командував козакою дивізією; після більшовицького перевороту 1917 року приєднався до «білих» сил генерала А. І. Денікіна. Його війська в 1919 році захопили Царицин (нині Волгоград), а в 1920-му він як головнокомандувач Білої армії розпочинає наступ на Україну, який, однак, закінчується відступом до Криму, а затим еміграцією до Константинополя.

В окопах сиділи... переможці Колчака. — Тут ідеться про Олександра Васильовича Колчака (16.11.1874, Петербург — 7.02.1920, поблизу Іркутська), російського морського офіцера, адмірала, політичного лідера, командувача Чорноморським флотом. Коли в 1918 році в Омську відбувся державний переворот, Колчака оголошують Верховним правителем російської держави та Верховним головнокомандувачем. Під його керівництвом починається антибільшовицький наступ у Сибіру, що закінчується зрадою чехословацького корпусу, передачею адмірала Іркутському військово-революційному комітету, який прийняв постанову про його розстріл.

...уцента розгромив пруське військо Блюхера... — Ідеться про Гебхарда-Леберехта Блюхера (16.12.1742, Росток — 12.09., Крибловиць, Сілезія), пруського воєначальника, князя фон Вальштатта, який відзначився у війні із Францією 1793—1794 років і в наполеонівських війнах. У 1815 році його сумісні дії із герцогом Веллінгтоном забезпечили перемогу над Наполеоном при Ватерлоо.

С. 75. *Та в нього був за начальника штабу славетний Гнейзенау...* — Август Вільгельм Антон Нейдгардт фон Гнейзенау (22.10.1760, Шилдау, Саксонія — 23.08.1831, Позен, Пруссія (зараз Познань, Польща), відомий пруський воєначальник і воєнний реформатор, що став ініціатором міжнародного протистояння Наполеону. У 1806 році після поразки Пруссії у війні із Францією він разом із Г. фон Шарнхорстом провів кардинальні реформи у пруській армії. Гнейзенау як начальник штабу Г. фон Блюхера, пізніше — фактичний командувач пруської армії був одним із тих, хто привів союзників до перемоги при Ватерлоо.

...ув'язався до битви з англійським військом Веллінгтона... — Тут ідеться про Артура Уелслі Веллінгтона (1.05.1769, Дублін — 14.09.1852, замок Уолмер, Кент, Англія), англійського графа, воєначальника. Одержавши декілька блискучих перемог у 1796 році в Індії, він бере участь у наполеонівських війнах, блискуче командує британськи-

ми військами. Веллінгтон завдав французам поразки в Португалії та в Іспанії, увійшов до Франції, за що одержав звання фельдмаршала й титул герцога. Він виявив виняткову мужність у битві при Ватерлоо, за що став однією із найбільш шанованих у Європі особистостей. Після падіння Наполеона Веллінгтон командував окупаційною армією у Франції.

С. 76. *Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе...* — Ідеться про Михайла Васильовича Фрунзе (21.01.1885, Пішпек, Семиреченська обл. — 31.10.1925, Москва), радянського військового й політичного діяча, військового теоретика. Під час громадянської війни 1918—1921 років він очолював війська Східного, Туркестанського та Південного фронтів. Завдав поразки О. В. Колчаку та П. Н. Врангелю. У 1925 році Фрунзе змінив Л. Д. Троцького на посту голови Реввійськради СРСР і наркома з військових і морських справ. Його знали як автора «унітарної військової доктрини».

С. 84. *...він, може, ще Сіменса до розуму брав...* — Ідеться про Чарльза Вільяма Сіменса (справжнє ім'я Карл Вільгельм) (4.04.1823, Лент, Пруссія — 19.11.1883, Лондон, Великобританія), сера, інженера-винахідника. В 1844 році він емігрував до Англії. 1861 року запатентував мартенівську піч, тим самим витіснивши з чорної металургії процес Бессемера. Сіменс відомий у сфері виробництва сталевих кабелів і телеграфа; він заснував компанію, яка в 1866 році проклала перший атлантичний кабель. Троє його братів, що залишилися в Німеччині, створили в 1845 році в Берліні першу компанію, яка виросла в могутнього постачальника електрообладнання, комп'ютерних систем, мікрохвильових установок, мобільних телефонів та медичного обладнання.

...сам Мартен першу піч робив. — Тут П'єр-Еміль Мартен (1824—1915), французький промисловець, який у 1867 році почав виплавляти сталь за технологією Сіменса в рефлекторній печі із чавуну, сталевого лому та руди. З часом у більшості індустриальних країн цю технологію витіснили киснево-конверторні та електроплавильні процеси.

Галина Хоменко

СЛОВНИК

- а бордаж** — старовинний спосіб морського бою (зближення і зчеплення з ворожим кораблем для рукопашного бою)
- а жан** — французький поліцейський
- амвон** — підвищення в церкві перед Царськими вратами, з якого виголошують проповіді
- ампераж** — сила електричного струму, виражена в амперах
- анексія** — насильницьке приєднання державою чужої території
- анциболот** — болотяний чорт
- ареометр** — прилад для визначення густини й питомої ваги рідини
- аркебуз** — старовинна гнотова рушниця, що заряджається з дула; інша назва *гаркебуз*
- архангел** — у християнстві ангел вищого рангу
- атрамент** — чорнило
- барк** — вітрильне судно з кількома щоглами
- берданка** — однозарядна рушниця зразка 1870 року
- биндюжний** — від *биндюг* (биндюх, бендюг): ридван, великий віз, на якому перевозять громіздкі вантажі зазвичай у порту; кінь-ломовик
- бліндаж** — укриття на бойових позиціях від артилерійського та іншого вогню
- бонза** — буддійський священник або чернець у Японії чи Китаї
- бравнінг** — невеличкий автоматичний пістолет
- брам-стенга** — третє знизу коліно складеної щогли
- бриг** — вітрильне судно з двома щоглами
- бригантина** — легке вітрильне військове або корсарське судно
- бриз** — легкий береговий вітер, який дме вдень з моря, а вночі із суходолу
- бруствер** — земляний насип або кам'яне підвищення на зовнішній стороні окопа чи траншеї для прикриття бійців від ворожого вогню
- бугшприт** — те ж, що й *бушприт*, горизонтальний або похилий брус, що виступає перед форштевнем. Його використовують для підіймання носових парусів
- ванти** — сталеві або прядивні канати для кріплення щогл і піднімання по них, згортання і напинання корабельних вітрил
- вегеря** — вид танцю
- волость** — у дореволюційній Росії та в СРСР до 1930 року — адміністративно-територіальна одиниця, що входила до скла-

ду повіту; населений пункт, у якому була волость; приміщення волосної управи

гафель — похилений брус, закріплений нижчим кінцем до щогли або стеньги, який служить для піднімання прапорів і сигналів на кораблі

гольф — гра, за правилами якої м'яч заганяють до ямки чи лунки, оминаючи перешкоди

городняк — самосад

графофон — музичний апарат із рупором, який відтворює звуки, записані на спеціальних платівках

грот — нижній великий парус на другій від носа щоглі

грот-мачта — рос., грот-щогла, друга від носа щогла морського парусного судна

гузир — місце, де зав'язано мішок

гута — склоплавильний завод

грего — північно-східний вітер

дансинг — зал або майданчик для танців зазвичай при ресторанах та кафе

десятина — стара російська одиниця земельної площі, яка дорівнює 1,09 га

джонка — легке китайське плоскодонне парусне судно

дубок — коротка товста колода здебільшого з дубового стовбура

дюйм — міра довжини, що дорівнює 2,54 см (1/12 фути); використовувалася в Росії до запровадження метричної системи

ель — густе міцне світле англійське пиво, виготовлене з ячменю

еполати — парадні офіцерські погони з гаптуванням

ескапада — ворожий випад

жупан — верхній теплий одяг із дорогих тканин, оздоблений хутром і тасьмою

зафрахтувати — наймати судно для перевезення вантажів

канавник — робітник, що працює біля жолобів, якими тече розплавлений метал

канонерка — невелике військове судно, що має броню й гармати середнього калібру

капельдинер — службовець у театрі, який має перевіряти квитки та вказувати глядачам їхні місця

карабін — гвинтівка полегшої ваги з коротким дулом

карміновий — яскраво-червоний

касарня — казарма

кіль — поздовжня балка нижньої частини судна, що є його головним кріпленням

клейноди — знаки влади, регалії

клівер — косе трикутне вітрило в передній частині судна

кліпер — вітрильне швидкохідне трищоглове судно

ковбаня — глибоке місце в річці чи в озері

контрданс — народний англійський танець, що набув поширення в Європі як бальний танець

корвет — трищогловий військовий вітрильний морський корабель

корма — задня частина судна

крам — товар, тканина

крейсер — великий добре озброєний швидкохідний військовий корабель

крис — край корабля

кудель — кужіль, прядиво або вовна

лагуна — неглибока морська затока, що утворилася внаслідок відокремлення частини моря піщаною косою

ладівниця — скринька, в якій зберігають набої

лажий — налагоджений, підігнаний, вправний, зручний

легіон — особлива військова частина, яка комплектується виключно з іноземців і використовується в бойових діях за межами країни

мавзер — вид автоматичного пістолета

майстро — південно-західний вітер

мандат — документ, що свідчить про певні права або повноваження пред'явника

мануфактура — тканина

марс — майданчик на щоглі вітрильного корабля, з якого стежать за горизонтом та управляють вітрилами

мартин — водоплавна птиця

махорка — тютюн низької якості

мево — марево

менестрель — мандрівний поет-музикант в епоху Середньовіччя

мітральєза — скорострільна багатоствольна гармата, що стріляє картечцю

мол — захисна споруда в порту у вигляді стіни або дамби, що виступає в море

монсун — потік повітряних мас у нижній частині тропосфери над окремими зонами Землі (Південно-Східна Азія, Індійський океан), найчастіше влітку і взимку

монтекрісто — дрібнокаліберна гвинтівка з калібром не більше 6 мм, яку зазвичай використовують у тирах

мортира — артилерійська гармата з коротким дулом для ведення навісного вогню по закритих та горизонтальних цілях

мускус — речовина з надзвичайно сильним запахом, яку використовують у медицині та парфумерії

наган — револьвер особливої системи з обертовим барабаном

обалок — невелика розпиляна вздовж колода

окоренок — частина дерева від кореня до гілок

орнач — командир гарматної обслуги (рос. абрєв.: начальник орудія)

острога — металева дужка з зазубреним або гладеньким коліщам, прикріплена до задника чобота верхівця, якою в разі потреби підганяють коня

парабелум — різновид автоматичного скорострільного пістолета

підпрапорщик — військове звання в царській армії рангом нижче за прапорщика, що є проміжним між сержантом і офіцерським званням

політрук — у збройних силах СРСР особа, яка керувала політичною роботою в підрозділах військових частин, та військового звання для різних категорій політичного складу

поручик — офіцерське звання в царській армії

прова — передня частина судна

револьвер — багатозарядна барабанна нарізна вогнепальна зброя

рейвах — безладна біганина, метушня; галас, крик; безладно розкидані речі

ритурнель — частина акомпанементу, що повторюється на початку та в кінці кожної строфи пісні, оперної арії тощо

роброн — старовинна жіноча сукня з криноліном

робфаківець — слухач факультету робітничої молоді

- ротмістр** — у дореволюційній російській кавалерії та жандармерії — офіцерський чин, що відповідає чинові капітана в піхоті чи інших військах
- сага** — озеро в заплаві річки або в улоговині серед піщаних відкладів річки
- салінг** — рама з брусків, яку встановлюють на верхньому краї стеньги для міцнішого кріплення снастей
- самшитовий** — схожий на самшит, невелике південне вічнозелене дерево або чагарник із дуже твердою важкою деревиною; виготовлений із самшиту
- сантим** — дрібна монета, що дорівнює сотій частині франка, якою користуються у Франції, Бельгії, Швейцарії, Люксембурзі
- смерч** — атмосферний вихор з низьким тиском, що виникає в грозовій хмарі і поширюється вниз часто до самої поверхні Землі, утворюючи трубоподібний центр і рухаючись зі швидкістю від 50 до 500 (інколи 800) км/год
- сотня** — у часи громадянської війни 1918—1921 років військовий підрозділ
- спагі** — частини легкої кавалерії у французьких колоніальних військах 1811—1962 років, сформовані в Північній Африці
- стаксель** — косо трикутне вітрило
- стробоскоп** — демонстраційний і контрольно-вимірвальний прилад для одержання безперервного руху зображень, а також для фіксування окремих фаз руху
- струг** — старовинне річкове гребне або вітрильне дерев'яне судно
- тайфун** — ураган надзвичайної руйнівної сили, що буває в Південно-Східній Азії та в тропічних широтах західної частини Тихого океану
- такелаж** — загальна назва судових тросів, блоків, гаків тощо, призначених для кріплення корабельного оснащення
- таракуцка** — те ж, що й *таракутка*, сулія із гарбуза
- тачанка** — в Україні та на Кубані ресорний чотириколісний візок із відкритим кузовом для парної упряжі, на якому під час громадянської війни встановлювали кулемет
- тендер** — причіпна частина паровоза, де містяться запаси води, палива, мастила
- тимпан** — стародавній ударний музичний інструмент, вид литавр
- тирло** — місце тимчасового поселення
- трамбак** — невеличке вітрильне каботажне судно на Азовському морі
- трюм** — внутрішнє приміщення корабля між палубою і днищем, де встановлюють машини, механізми, розміщують вантажі
- увраж** — багате видання великого формату з гравюрами
- фальшборт** — бортова огорожа палуби на судні, а також легка обшивка борту вище верхньої палуби
- фанфара** — духовий музичний інструмент, що має вигляд видовженої труби без вентилів, яку використовують для сигналів войовничого або урочистого змісту
- фельдфебель** — старший унтер-офіцер у царській армії
- фок-мачта** — рос., фок-щогла, фок, нижнє пряме вітрило

- на передній щоглі корабля або
косе вітрило на однощоголово-
му судні
- формувальник** — фахівець
із формування, виготовлення
чого-небудь шляхом відливан-
ня виробів у формах
- форт** — замкнуте укріплення,
що існує або самостійно, або
як складова частина зовніш-
ньої лінії оборонних споруд фор-
теці чи укріпленого району
- форштевень** — крайня носо-
ва частина судна, носовий брус,
що є продовженням кіля
- фрегат** — військовий трищого-
ловий корабель із прямими ві-
трилами
- френч** — військовий одяг у та-
лію з чотирма накладними ки-
шенями і хлястиком
- фуганок** — теслярський інст-
румент, призначений для точ-
ного стругання великих пло-
щин і довгих країв
- хлороформ** — речовина, яку
на початку ХХ століття зазвичай
використовували з метою
анестезії
- хупава** — гарна, ошатна, тен-
дітна, ніжна, чепурна, охайна
- цуг** — коні, запряжені поодиноці
або парами, які ідуть один за
одним
- чамр'я** — морок, сутінки; брижі
на воді від вітру
- шаланда** — невелике судно ти-
пу баржі, призначене для на-
вантаження чи розвантаження
суден на рейді, перевезення грун-
ту тощо; плоскодонний парус-
ний риболовецький човен час-
то чотирикутної форми
- шкот** — снасть, якою розтягу-
ють вітрила і керують рухом
корабля
- шлюпка** — невеличке безпа-
лубне судно, що використову-
ється переважно на морі
- штевень** — особливо міцна час-
тина, якою закінчується остов
судна на носі та кормі
- штурм** — за шкалою Бофор-
та, вітер зі швидкістю 75—
88 км/год
- шхуна** — парусне судно з дво-
ма та більше щоглами й коси-
ми вітрилами
- щогла** — високий стовп, вер-
тикальна або похила конструк-
ція на судні, призначена для
встановлення вітрил, підняття
прапора, влаштування спосте-
режних пунктів тощо
- юга** — імла; снігова буря; сніг,
що переноситься низовим віт-
ром
- ют** — кормова частина верхньої
палуби судна
- ямайка** — напій
- яшмовий** — подібний до яш-
ми, кременистої осадової гір-
ської породи, яка складається з
дрібних зерен кварцу червоно-
го, сірого, зеленого, білого й
чорного кольорів та халцедону,
а відтак вирізняється декора-
тивністю

Галина Хоменко

ЗМІСТ

Силуети бездонної енігматичності. <i>Галина Хоменко</i>	3
ВЕРШНИКИ. <i>Роман</i>	23
Коментарі. <i>Галина Хоменко</i>	97
Словник. <i>Галина Хоменко</i>	102

ЯНОВСЬКИЙ
Юрій Іванович

ВЕРШНИКИ

Роман

Головний редактор *Є. В. Мезенцева*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *А. М. Гоначенко*

Підписано до друку 12.12.12. Формат 84×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,88. Облік.-вид. арк. 7,36.
Тираж 3000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Яновський Ю. І.

Я64 Вершники: роман / Ю. І. Яновський; передмова та коментарі Г. І. Хоменко; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. — Харків: Фоліо, 2013. — 107 с. — (Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-5461-6

(Шкільна б-ка укр. та світ. літ-ри).

ISBN 978-966-03-6189-8.

Юрій Яновський (1902 — 1954) — один з найвизначніших романтиків в українській літературі першої половини ХХ століття. При згадці цього імені постає перед очима «світ спекотний і шалений, бачиться степ у переблискуванні шабель, охоплений курявою битви». Роман письменника «Вершники» належить до кращих творів про героїку Громадянської війни.

ББК 84(4 УКР)6